

Tolnai Gabor

ZADNJA DEONICA
„STRME STAZE“

Poslednje razdoblje
Radnotijevog života

XXVII

BOR, 1984. GODINE

Tolnai Gabor

OSNIVAČ:

SOUR RTB Bor, SOUR Industrija prerade bakra Bor, SOUR Fabrika
opreme i delova Bor i SOUR Industrija prerade plemenitih metala,
plastike i metala Majdanpek

IZDAVAČ:

Radna organizacija «Štampa, radio i film» Bor — redakcija časopisa
«Bakar» Bor, 18210 Bor.

ZADNJA DEONICA „STRME STAZE“

Poslednje razdoblje Radnotijevog života

IZDAVAČKI SAVET:

Radnik Andrej (KP SOUR RTB), predsjednik • Nebojša Prohorić
(RO Povratnik kop Bor), član • Rodoljub Tokmovač, RO Filijacija
Bor, član • Tomo Đorđević (Radnik bakra Majdanpek), član • Viko-
la Đurđević (Radnik bakra Majdanpek), član • Miroslav Šunje (RO
TR RE Investicije), član • Pavle Buzvaki (Inžinjer za bakar Bor),
član • Radmila Marković (Radnik bakra opreme i delova Bor),
član • Stojan Radović (Inžinjer plemenitih metala Majdan-
pek), član • Ana Vasiljević i Borivoje Andrejić (RO Štampa, radio
i film Bor), članovi.

XXXIII

Bor, 1984. godine

Biblioteka časopisa «Bakar», izdavačke delatnosti i istorijskih istraživanja SOUR Rudarsko-topioničarskog basena Bor, SOUR Industrije prerade bakra, SOUR Fabrike opreme i delova i SOUR Industrije prerade plemenitih metala, plastike i metala Majdanpek

ZADNJA DEONICA »STRME STAZE«

(Poslednje razdoblje Radnotijevog života)

OSNIVAČ:

SOUR RTB Bor, SOUR Industrija prerade bakra Bor, SOUR Fabrika opreme i delova Bor i SOUR Industrija prerade plemenitih metala, plastike i metala Majdanpek

IZDAVAČ:

Radna organizacija »Štampa, radio i film« Bor — Redakcija časopisa »Bakar«, izdavačke delatnosti i istorijskih istraživanja • 19210 Bor, Ulica Moše Pijade 19 • Poštanski pregradak 13 • VD predsednika Poslovnog odbora *Miodrag Đurđević* • Glavni i odgovorni urednik *Borivoje Andrejić* • Prevodilac *Stevan Molnar* • Recenzent *Đerđe Pakši* • Tehnički urednik *Ivan Raičković* • Sekretar Redakcije *Radmila Nikolić* • Korektori: *Jelena Lazarević*, *Milka Vukašinović* i *Stojna Ristić* • Tiraž: 1 000 primeraka • Štampa: Štamparija »Bakar« Bor.

IZDAVAČKI SAVET:

Radinka Andrejić (ZP SOUR RTB), predsednik • *Nebojša Profirović* (RO Površinski kop Bor), član • *Rodoljub Jovanović* (RO Flotacija Bor), član • *Toma Đorđević* (Rudnik bakra Majdanpek), član • *Nikola Dimitrijević* (Rudnik bakra Majdanpek), član • *Miodrag Simić* (RO TIR RZ Investicije), član • *Pavle Bugarski* (Institut za bakar Bor), član • *Radmila Marković-Mihajlović* (Fabrika opreme i delova Bor), član • *Stojan Radović* (Industrija prerade plemenitih metala Majdanpek), član • *Ana Vasiljevski* i *Borivoje Andrejić* (RO Štampa, radio i film Bor), članovi.

Na zadnjoj strani korica: Spomen obeležje žrtvama fašističkog terora na mestu zloglasnog logora »Berlin«, rađ arh *Lidije Popović* i arh *Miroslava Kovačevića*, otkriveno 9. maja 1982. godine

Na osnovu mišljenja Sekretarijata za kulturu SR Srbije broj 413-120/83-06 ovo izdanje je oslobođeno od osnovnog i posebnog publikovog poreza na promet.

P R E D G O V O R

Bor u drugoj polovini 1942. godine postaje najveće radilište u Evropi i centar prinudno dovedenih radnika iz Srbije, Jugoslavije, balkanskih i evropskih zemalja, postaje simbol patnji i mučenja radničke klase.

U toku 1942. godine u Boru, oko Bora i pored puta Bor — Kostolac, preko Crnog vrha, na svakih pet kilometara formirani su logori. Od preko četrdeset kažnjeničkih »Kacet«, »OTE« i drugih logora, po zločinima i teroru najpoznatiji su bili logori mađarskih Jevreja, koje su Nemci u saradnji sa tadašnjim mađarskim vlastima doveli iz Vojvodine i Mađarske.

Po mučenju nadaleko čuven logor »Berlin«, izgrađen krajem 1942. godine služio je kao prihvatni logor za nove grupe Jevreja. Iz »Berlina« su logoraši dalje raspoređivani u petnaestak logora, a najviše ih je bilo u »Insbruku«, »Minhenu«, »Foralbergu«, »Bregencu«, »Vestfalenu«, »Hajdenau« i drugim.

Oko 7 000 Jevreja, od oktobra 1943. godine, radi na povišinskom kopu, na regulaciji Borske reke, utovaru rude i na trasi pruge Bor — Žagubica.

S jeseni 1944. godine, posle obustave rada rudnika, Nemci pokušavaju da sve logoraše jevrejskog porekla iz Bora prebace u Nemačku.

Prva grupa od 3 600 logoraša, na dalekom putu za Nemačku, zaustavljala se samo kada su Nemci streljali iscrpljene i izgladnele, one koji dalje nisu mogli da pešače. Od Bora do Crvenke ubijeno je oko 300, a u krugu ciglane u Crvenki oko 700 logoraša. Ostatak od oko 1 700 nastavio je put prema Baji. Mali broj logoraša stigao je do nemačkih logora Flossenbug, Buhenvald i Granijeberg, a vrlo mali dočekao slobodu.

Veći deo puta smrti i užasa logoraša iz Bora prošao je i poznati mađarski pesnik Mikloš Radnoti, koji je sa još dvadesetak logoraša ubijen u selu Abda.

U Zajedničkoj grobnici, prilikom eshumacije, posle rata, nađena je sveščica sa Radnotijevim pesmama, kasnije objavljenim pod naslovom »Borska beležnica«.

szlovákiai katonák. Mikloš Radnoti

*Ipak me ne napuštaj tanana svesti!
 nek' ne živim nesvesno.
 Ne napuštaj me poniženi
 slatki razume
 Ne napuštaj me, nek' umrem smelom
 i čistom smrću
 kao u krater Etne padajući
 blistajući Empedokle!*

Potpunijem razumevanju poslednjih pesama Mikloša Radnotija, streme ove stranice, kako bih sam, i uz pomoć drugih, na dostojan način obeležio vrednost tog stvaralaštva.

Poslednje pesme, većim delom nastale su u Boru, u borskom logoru Heidenau. Manji deo u povratku iz tih logora do stratišta u Abdi — kroz usputnu strahotu masovnih streljanja — na tom putu stradanja. Deset pesama. To je sveukupno delo poslednjih pet i po meseci njegovog života. Sveukupno?! Poznavajući pesnikovu praksu i dodajući okolnosti pod kojima su nastale, pre bi ovako trebalo formulisati konstataciju: Plodnost dostojna poštovanja! A umetnički doprinos? Savršeno je ovo stvaralaštvo, kao što je savršena i ona nit koja putanju Radnotijeve pesničke lirike od rane mladosti povezuje u nerazdvojivu celinu.

Kada je nakon pesnikove smrti, izdata zbirka ovih deset pesama, od kojih je šest veoma nadahnutih pesničkih ostvarenja: *Sedma ekloga*, *Koren*, *A la recherche . . .*, *Osma ekloga*, *Pisimo čeni* i *Usiljeni marš*, kao i iznenađujuće *Razglednice*, pisane u formi nekadašnjih *Cartes postales*, Radnotijevi vršnjaci, isto kao i mladi naraštaj koji se posmrtno upoznao sa njegovom poezijom, s poštovanjem su udostojili pesnika, koji je ove stihove stvorio. Nakon neumitne potvrde o Radnotijevoj smrti, ove pesme dostigle su sferu najvećeg interesovanja. I u školskim udžbenicima smo pretežno ove pesme mogli čitati. I — za mnoge — poslednjih deset ostvarenja, zajedno sa onih nekoliko, nastalih u godinama neposredno pred odvođenje u Bor, stvorili su osnovu za poštovanje njegovog pesničkog puta.

Pa ipak, i oni poštovaoci, koji su uprkos jednodušnom uvažavanju, u Radnotijevom kontinuiranom razvoju, posmatrali njegovu liriku, kao i celokupan uzlazni put njegovog napredovanja o njemu pišući; počinjali su upravo od trenutka dostizanja tog blistavog vrha. Tu su počinjali govoriti ono, što su o njemu imali reći.

Đula Ortutai, tačno koncipira kada kaže: »Čini se, da to postaje zakon kada se o Radnotijevom pesništvu i životu zbori, da se prvenstveno o njegovim poslednjim trenutcima mora govoriti. Ne možemo početi drukčije, ne možemo ćutati o tim zadnjim danima, o tim poslednjim njegovim pesničkim ostvarenjima. Čitav njegov život, karakter i poezija, vrhunac dostižu tu. Ali u toj krajnjoj tački ispostavlja se i to: Ceo njegov život, pesničko dostojanstvo, bio je jedan uspon do nemilosrdno potresnih visina. I mi tu moramo početi scđanja«. (Uvodnik za izdanje — Radnoti Mikloš 1909—1944. godina).

Od ostvarenja nastalih »na usponu do nemilosrdnih visina«, počinjali smo naše ocenjivanje — bar smo to smatrali vrhunacem dostignuća. Lično sam ja od objavljivanja zbirke pod naslovom »Strine staze« sa pesmama nastalim krajem 30-tih godina, počeo spoznavati početak njegovog pesničkog uspona. Drugi su u tim pesmama otkrivali početak njegove pesničke veličine, — u isto vreme — neobična protivurečnost — poslednjih deset pesama koje su zadivile svakog poštovaoca. Iako je od tada prošlo čitavih četvrt veka, nema jedinog prilaza analizi karakteristika tih stihova. Nedostatak ove osobite protivurečnosti, dokazuje ono što uzvišenim rečima tvrdi impresionistička kritika, otprilike u ovoj formi: Dati karakteristiku Radnotijevim poslednjim pesmama, analizirati ih na dostojan način shodno njihovom savršenstvu, ravno je nemogućem?! Ili, kako je Deže Kostalanji sažeo ovo stanovište: Savršenstvo nema ograničenu karakterističnost, ona samo zrači i sija.

Ne, nije o tome reč! Verodostojnost prekrasne Kostolanjieve rečenice i inače podleže osporavanju. Uticaj njegove postavke, ne estetskom istinitošću, već »rečima« se koncipira: Sjaj i zračenje umetničkog savršenstva ne isključuje, naprotiv, osigurava mu karakterističnost i opredeljenost. Radnotijevih deset poslednjih remek dela ne očekuju otvorenu sažetu analizu zbog potvrde svoje savršenosti; više je o tome reč da su pesnikova sudbina, njegova uasilna smrt i na pragu smrti rođeno stvaralaštvo, dugo šokantno delovali na nas, nesposobni smo bili raspadnutu užasnu stvarnost i klasično zatvorenu poeziju, suočiti. Ako smo se ipak opredelili za suočenje, glas nam je zadrhtao, objektivnoj analizi suprostavili smo strasnu uzbuđenost, a patetika i osećajnost veoma često pomere onaj razumni deo tase istine i zvaničnu stvarnost udalje od čina verodostojnosti.

Baveći se životnim delom koje je zauvek završeno, veoma rano sam se iznenadio činjenicom, koliko lirsko obeležje u sebi krije životne osobenosti. Oni, koji su kao i ja bili svedoci velikog dela njegovog stvaralačkog življenja, primere mogu otkriti u njegovoj umetnosti. Obelodanjuje se da Radnoti nema pesmu koja ne odiše živim događajem. Bezbroj puta ono nastaje iz mnogo godina nataloženog sećanja, ponekad iz pesničke beležnice, drugi put pak iz sveže, svakodneвно u novinama štampane, istine. Naposletku: stvaralaštvo mu se

Logor »Jug«

u stalnom napretku kristalisalo, udovoljavajući umetničkom zahtevu, gde jučerašnje ili prekjučerašnje uspomene, zapažanja, prerastaju u jedinstvenu celinu, a svaka pesma podložna je rastavljanju na sastavne komponente. Tragom, na ovakav način otkrivene stvaralačke geneze, istraživanje porekla najudaljenijih pesama počele su dobijati određene konture, što su samo podstakle želju za daljim razotkrivanjem, samim tim i estetske posledice pretvorile su se u obećanja.

Ovakvo istraživanje životnog dela Mikloša Radnotija, naročito me je mamilo. Pogotovo kada se zna, da smo nepunih pola godine, nakon objavljivanja njegove prve zbirke, 1930. godine, stupili u prijateljstvo. Od tada, pa do kraja maja 1944. godine, kada su ga odveli u Bor, skoro da nije bilo dana da se nismo sretali.

Godine i dane sam mu poznao: 14 godina života smo zajedno proživeli. Svedok sam nastajanja velikog dela njegovih pesama. Pa treba li reći da njegova umetnost nisu samo pesme, već i život, njegov, moj, i život naših drugova. Njegov život je i deo našeg života. Ali, to nije slučaj sa u daljini nastalim pesmama. Nakon prvog dodira sa tim ostvarenjima, činilo mi se kao da sam naišao na blistava dela velikih pesnika Berženjia i Mihalja Varešmartija. Naravno, bilo je u njihovom delovanju i nečeg suštinskog, u prvom redu upravo to, što ih je on stvorio. Shodno tome, stvarnost, koja se kroz njih izražavala, a koju smo i mi preživeli, naravno, ni približno onako kako ju je on preživeo, i što je njegova tragedija i nas mogla zadesiti. Ali, zlodelu fašizma kontraselekcija je postala krajnje karakteristična crta. Međutim, uprkos svemu, *borske himne*, kako sam nakon pesnikove smrti u svom prvom napisu nazvao ta ostvarenja, u svom nastanku, porivu, u svojoj strukturi i životnim pojedinostima, za mene su bila potpuno nepoznata. Sve dok nisam od folklorista, pozajmljenim metodama, kao i filološkim pristupom, od borskog Heidenau lo-

Izgradnja logorskih baraka

gora, kroz put do stratišta u Abdi, prateći njihov tok, došao do fragmentarnih otkrića.

Sa svojim studentima pretraživali smo po sećanjima preživelih iz Bora. Snimali smo na magnetofonsku traku pitanja i odgovore. Struktura ispitanika je bila heterogena, od razlike u godinama starosti, zanimanja, do razlike u školskim kvalifikacijama. Pretežno su prevladavale osobe muškog pola. Po godinama starosti u to vreme, najmlađi je imao 45 godina, najstariji je bio nešto preko 60 godina. Po profesiji među njima je bilo: privatnih zemljoradnika, prodavaca u državnim piljarama, trgovaca, lekara, sudija, beležnika, advokata, oficira, pisaca, profesora fakulteta i ljudi drugih zanimanja. Nove snimke sa magnetofonske trake upoređivali smo sa predhodno snimanim, a istovetno postavljena pitanja, različitim osobama, upoređivali, da bi eliminisali najmanje verodostojne. Takvom eliminacijom dobijen materijal, stvorio je mozaik života 6 000 borskih logoraša. Osvetlio je njihov život i prilike u kojima su živeli. U traganjima o borskim logorima, došli smo do podataka o delovanju jugoslovenskih partizana u okolini Bora, kao i o okolnostima pod kojima su partizani oslobodili 3 000 logoraša iz tzv. druge stepenice (grupe). U toku traganja najveći akcenat dali smo na istrage oko logora Heidenau, gde je sa 401 svojim drugom živeo i Mikloš Radnoti. Od sakupljenog materijala uspelo nam je nacrtati krivulju pesnikovog puta, od polaska iz Mađarske do dolaska u Bor, zatim za nepuna četiri meseca provedena u logoru Heidenau, kao i šest nedelja dugog puta, pretežno peške, od Bora do Abde, u opštini Đer, gde se put završio.

KOMPENZACIJA SIROVINE, ZA BORSKU ŽIVU RADNU SNAGU

U vojnoistorijskom arhivu Jožef Gaži otkriva paket spisa, iznenađujuće sadržine, na koje se nadalje poziva. Tragom tih spisa počinje istragu o pozadini slanja na prinudni rad u Borski rudnik većeg broja osuđenika iz Mađarske. Iz zvaničnih rasprava u vezi sa ovim predmetom, otkriveni su dokumenti o »Kupoprodajuom ugovoru«! Rezultate svojih istraživanja, Jožef Gaži je objavio, u studiji pod naslovom: *Tragedija 6 000 borskih logoraša* (Vojnoistorijska saopštenja 1964. I pr. 70—83). Arhivski dokumenti jasnije svedoče od bilo kojeg objašnjenja. Međutim, pre nego što počnemo iznositi podatke iz studije Jožefa Gažija, osvrnućemo se sa par reči na to šta se dešavalo zadnjih godina fašizma, a što se odnosilo na Bor.

Do malog industrijskog mesta u Istočnoj Srbiji na domaku rumunsko-bugarske granice, normalnim železničkim kolosekom stizalo se tek do Zaječara. Bor je dalje, na severu, nekih 40 km. Kao rudnik bakra poznat je već između dva rata. Pre početka drugog svetskog rata rudnik je u francuskim rukama, koji su primenjivali veoma primitivnu eksploataciju. Nemačkom okupacijom, čiji su interesi vezani za ratne ciljeve, ustrojena je modernija i efikasnija eksploatacija. Međutim, ma koliko sirovina da je bilo proizvedeno u rudniku za nacističku ratnu mašinu, javila se neophodna potreba za bržim transportom, iz tada, sa komunikacijama, slabo stojeće Srbije.

Iz istih razloga — po podacima iz Gažijeve studije — nemačka organizacija Todt zatražila je od Kalajjeve vlade 10 000 radnika za svoje potrebe u Istočnoj Srbiji. Radnici su prevashodno bili namenjeni izgradnji železničke pruge od Bora do Dunava, radi transporta koncentrata bakarne rude. Tadašnji ministar odbrane Nađbakonji Nađ Vilmoš, po odluci Ministarskog saveta, odbio je zahtev. S obzirom da pritisak od strane Nemaca nije prestao, ministar Nađbakonji je formirao komisiju koju je poslao u Bor, radi inspekcije na licu mesta. Nalaz komisije dopunio je ranije informacije o postojećem stanju i položaju prinudnih radnika (iz drugih zemalja okupiranih od strane Nemačke, koji su tada radili u Boru), i potvrdio odlučnost da se tamo mađarski radnici ne šalju. Bio sam odlučan — tako piše u svojim memoarima pod naslovom »Sudbonosne godine« Nađ Vilmoš, da tamo mađarske radnike pustiti ne smemo. Molba, koja je ponovo stigla pred ministarski savet, bila je odbijena.

Nakon pada Vilmoša Nađa (12. juna 1944. godine), njegov naslednik Lajoš Catai, bio je voljan bez protivljenja udovoljiti željama organizacije Todt.

Dogovoreno je da se za »potrebe u Borskim rudnicima«, preda Nemcima prva grupa od 3 000 prinudnih radnika. Pogodba je imala cinično kupoprodajnu formulaciju. Državno ministarstvo privrede Nemačke dužno je, kao protivvrednost, mađarskoj vladi mesečno isporučiti 100 t najmanje tridesetpostotnog koncentrata bakarne rude, koja bi se mogla prerađivati u mađarskim topionicama . . . Vrednost koncentrata mađarska vlada će platiti. Krajnji bilans tog ugovora rezultirao je time da su u 1943. godini prinudni radnici u Boru zaradi-

Period formiranja borskih logora

vali bakarni koncentrat od 1 penge i 60 filera dnevno, a da je mađarska vlada taj koncentrat još morala platiti.

Na osnovu istraživanja života prinudnih radnika, za neljudsko ophođenje sa njima, za pogoršanje uslova pod kojima su živeli, u krajnjoj liniji za sudbinu 6 000 prinudnih radnika, najveću odgovornost snosi podmaršal Gustav Henjei, kao ministar inostranih poslova u tadašnjoj Lakatoševoj vladi. Za vreme nastanka ovih studija, Henjei je još bio živ. Mirno je živio u Minhenu, uživajući gostoprimstvo Savezne vlade Nemačke. Tome je umnogome doprinela činjenica da se u svojim zadnjim danima Mikloš Horti, u pismu Kancelaru Adenaueru, zauzeo za njega rečima: »On je jedan od onih koji je ostao prema meni veran do kraja i prema njemu imam beskrajno povcrenje!«

Na osnovu pogodbe mađarsko Ministarstvo odbrane, ispunjavajući svoj deo ugovora, pristupilo je, 6. juna 1943. godine, formiranju 15 četa prinudnih radnika za upućivanje u Bor. Pozvane su mađarski oficiri i stražari tokom jula sprovedeli u okupiranu Srbiju. Svi pridošli su po dolasku u Bor smešteni u centralni sabirni logor »Berlin«. Logor »Berlin«, kao i logor »Brünn« imali su lokaciju na području Bora. »Berlin« je bio najveći logor, u isto vreme inesto trijažiranja tj. raspoređivanja. Poneka četa bi se i tu zadržavala dok bi ostale raspoređivali po manje-više udaljenim logorima, po okolini. Ostali logori, kao i centralni, nosili su imena nemačkih gradova: Brünn,

Prozivka logoraša

— Straf, — Bregenz, — Westfallen, — Tirol, — Wien, — Voralberg, — Heidenau, — Laznica, — Röhn i Insbruck. U centralnom logoru boravilo je mađarsko zapovedništvo, kao i rukovodstvo organizacije Todt. S obzirom, da su stalno bili pred očima dveju komandi, žiteljima »Berlina« bilo je najteže.

U toku 1943. godine u Bor je poslato 3 000 prinudnih radnika. Posle okupacije Mađarske od strane Nemačke 1944. godine, počela su nova pozivanja u cilju slanja na prinudni rad u Srbiju. Tridesetog marta 1944. godine, organizacija Todt uputila je zahtev za još 1 500 ljudi. Tadašnja Stojaijeva vlada nije se ni pogađala, lakejskom poniznošću udvostručila je broj. Za predate prinudne radnike, po novom ugovoru, Nemci su nudili mesečno 6 t hroma. Po potpisivanju ugovora, Nemcima je predato novih 3 000 radnika, rođenih, zaključno, do 1944. godine. Jedna klauzula ugovora precizirala je mogućnost da se, ukoliko ne bude dovoljno ljudi, starosna granica može pomeriti. (Dokument je Henjei Gustav potpisao svojeručno).

Shodno potpisanom ugovoru, pozvan je i Mikloš Radnoti, rođen 1909. godine. »I njega su prodali fašistima — piše Jožef Gaži — za dva kgr hroma, ili 80 kgr starog gvožđa mesečno«.

Sredinom maja počeli su raznositi pozive. Komande su bile raspoređene po mestima: Vac, Segedin, Jasberenj, Sentkivaljsabada, Baja i Erč. Radnotija su pozvali u Vac i on je 20. maja stupio na svoj treći i poslednji prinudni rad. U mestu Sedliget, u blizini Vaca, oče-

Transport logoraša

kivao je sa ostalim drugovima odlazak u budućnost koja nije mnogo obećavala. Tu se susreo sa više starih drugova i poznanika. Između ostalih, sa slikarom Karoljem Hay, zatim sa Zoltanom Kovačem (koji je za vreme prikupljanja dokumenata radio u firmi »Tüker« kao glavni kontrolor). Potom sa starim prijateljem Salai Imreom, sa kojim je već bio na prinudnom radu u Samošverešmartonu. Zatim sa doktorom Jožefom Bardošom i Arturom Bardošom (koji je bio upravnik pozorišta u Pešti). Jožef Bardoš je Radnotija tom prilikom upoznao sa deset godina mlađim K. I-om, koji je jedini preživeli i jedini živi neposredni svedok pesnikovih, poslednjih pet i po meseci života. Bio je svedok od trenutka odvođenja, pa do povratka, u Abde 30 km, udaljenog Đersentmartona, kada su se razdvojili, pošto su iznemoglog Radnotija sa još dvadeset jednim sapatnikom natovarili na seljačka kola, koja su ih odvezla do mesta streljanja, do masovne grobnice.

O danima do ulaska u vagone — razumljivo je što ima malo sačuvanih sećanja kod preživelih. Sve u svemu, dva detalja se mogu zabeležiti. K. I. govori o tome da kada ga je Jožef Bardoš upoznavao sa pesnikom, ovaj se predstavio kao profesor. Tako se i kasnije predstavljao drugima. Stekao se utisak da je bio najviše ponosan na profesorsku diplomu. Od samog početka se tako i ponašao. Najradije je vreme provodio u društvu najmlađih, onih koji su 1924. rođeni. S njima se najviše bavio, podučavao ih je, rešavao im probleme, ulivao im je snagu. Drugo sećanje potiče od Zoltana Kovača. Kada su

ih postrojili na sportskom terenu u Vacu i počeli prvi egzercir, Radnoti je podrugljivim tonom opazio: — »Nekako se osećam kao da smo u drevnom Rimu, kada proveravaju vrednost robova«.

Nakon jednonedeljnog čekanja, 27. maja 1944. godine, u Vacu su ih utovarili u vagone. Pre polaska svima je bilo poznato da ih odvođe u Bor . . . ». . . Putovali su furgonima«, kao što je pesnik dva meseca kasnije napisao u A. la recherche-u . . . Furgoni nisu bili pretrpani, po rasprosrtaj slami se leškarilo, a preko dana su vrata uglavnom bila otvorena. U toku putovanja maltretiranja nije bilo. No u drugim vagonima već su počela neljudska ponašanja. Jedan sadištički raspoložen poručnik izmislio je, primera radi, takvu »šalu«, da je u Karoljvarošu podelio za obrok usoljene haringe, a vrata vagona su otvorili dva dana kasnije u blizini Zaječara. Do tada vode nisu dobili. Put duži od četiri dana, u vagonu kojim je putovao Radnoti, protekao je mirno. Bio je sa Jožefom Bardošom i K. I. u istom vagonu u kome su uglavnom prevladavali mlađi ljudi. To su bili oni rođeni 1924. godine, kojima je ovo bio prvi odlazak na prinudni rad. Bilo je i onih starijih godišta, od kojih su mnogi i ukrajinsku golgotu prešli. Po K. I.-u, čija su sećanja najtačnija, — Radnoti je bio potišten. Više puta je pomenuo, njemu i Bardošu, da neće doživeti oslobođenje. Istovremeno, uverenost u svoju sopstvenu tragediju nije pokazivao, do kraja je ostao dosledan sebi, svojim uverenjima i svom načelu, suočen sa sopstvenom istinom, dokazivao je, objašnjavao i raspravljao. Tako je postupao i u tim trenucima. Primere iznosi Ištvan Rajna (u to doba 20-šnji student medicine). Rajna je pripadao onoj grupi mladih sa kojima je Radnoti sa posebnom ljubavlju opštio.

Prešli smo mađarsko-srpsku granicu, kaže Rajna, sećam se, da je na one koji su već bili odvođeni na prinudni rad ili su bili na ruskom frontu, to silno depresivno delovalo. Za mene, koji sam prvi put otrgnut od porodičnog kruga, nije ta činjenica delovala tako zastrašujuće. Tada se jedne noći poveo razgovor. Radnoti je bio taj koji je u načelu započeo temu. Ona se uopšte nije ticala trenutnih okolnosti. Reč se povela o tome kakav je sada naš odnos prema mađarskoj književnosti i kulturi. Radnoti je tada rekao da je na njegovo doživljavanje mađarske književnosti, upravo uticao mađarski jezik u toj meri prodorno da se nezadrživo stopio sa njegovom ličnošću. Naravno, nije se baš ovim rečima izjasnio — rekao je Ištvan Rajna, »ali je to duboko ostalo u meni, već i zbog toga što je neko, ne sećam se ko je to bio, čuvši Radnotijeve reči, zajedljivo primetio: Ovo društvo niko ne može uništiti, kada im je i u ovoj situaciji najglavniji problem kakav je njihov odnos prema mađarskom jeziku i kulturi.

»Naravno, nije se baš ovim rečima izjasnio«, rekao je Ištvan Rajna — lekar, čovek koji poseduje obrazovanje iz prirodnih nauka, u svom nastojanju da bude ekzaktan. Jasno je da se Radnoti nije izjasnio rečima koje su citirane na osnovu prisećanja od više desetina godina. Ali mi, koji smo poznavali pesnika dobro znamo da je u tom truckavom vagonu upravo o tome bilo reči. Zapravo, nije tada Radnoti prvi put koncipirao taj problem. Tokom 30-tih i 40-tih godina, koliko je samo puta raspravljao o tome. Skoro da čujem njegov

strastan, objektivan glas. On, koji je iz nacije istisnut, kome je osporena pripadnost mađarskoj naciji, protivno svojoj krvnoj pripadnosti, kroz mađarsku književnost i umetnost vidi krajnji obračun. Mađarstvo u prošlosti i budućnosti vidi, a ne u »ponižavajućoj sadašnjosti«. Ogroman unutrašnji heroizam, prisutnost snage, siguran politički stav je za to bio potreban. Upravo, je zbog toga mogao sa toliko sigurnosti diskutovati sa onim savremenicima i drugovima koji su pod pritiskom nadolazećeg fašizma gubili tlo pod nogama i kod kojih se pokolebala sigurnost u pripadnost. Zbog toga je bio sposoban, ponovo kažem, da u vreme kada je istisnut iz nacije, napiše jednu od najlepših patriotskih pesama mađarske književnosti: *Ne mogu znati . . .*

Usred nedoumice i malo nade na beskrajno dugom putovanju, kada su prešli jugoslovensku granicu, sinuli su pred njima novi događaji. Posle Beograda, kompozicija je više puta zastala na otvorenoj pruzi ili nekoj železničkoj stanici. Do zastoja je dolazilo zbog toga što su partizani uništili prugu. Krajem maja i početkom juna 1944. godine, bilo je u punom jeku bombardovanje nemačkih vojnih punktova na opsednutom Balkanu, od strane savezničke avijacije, koja je uzletala iz Barija i sa Kipra. Američki i engleski vazduhoplovci, jedva su nailazili na otpor, pošto su Nemci morali skoncentrisati snage ka sovjetskoj strani. O poslednjem noćnom putovanju i o savezničkom bombardovanju postoji više svedočenja. Kretali su se već oko Niša. Pri naletu avijacije kompozicija je stala. Vrata na vagonina su ostala zatvorena dok se straža razbežala i podelila po okolnim poljima. Jedan od svedoka, koji je kroz rešetkasto prozorče furgona posmatrao događaj priča: »Divno je bilo uživati u onom vatrometu koju su engleski, odnosno američki avioni, priredili prilikom bombardovanja Niša« (Gabor Varga, advokat).

*

Kompozicija je prvog jula stigla u Zaječar. Iz Zaječara je uskotračnom prugom nastavljen put ka 40 km udaljenom Boru. Iz teretnih vagona prebačeni su u otvorene vagone za prevoz uglja. Prolazili su kroz divne krajeve, ali blistavi predeli na svom drugom kraju donela su im prva zaprepašćenja.

Nema preživelog koji bi mogao zaboraviti taj jezivi prizor: » . . . Tu smo se sreli sa prvim stravičnim prizorima. Redali su se stubovi za mučenje. Ljudi koji su me gledali bili su užasni. Svi su bili ošišani sa užasnutim i propaćenim pogledima. Oni, sa kojima smo se susreli, pre godinu dana su dovedeni na prinudni rad iz Mađarske« (K. I.). Drugo sećanje: »Mnogo toga smo čuli, ali ono što smo tamo videli, nismo mogli ni zamisliti. Po prostoru, opasanom bodljikavom žicom, hodali su tamo-amo, u rite odeveni kosturi, koji su samo podsećali na ljude. Bilo je zabranjeno razgovarati sa njima. Ni oni nisu sa nama mogli govoriti«. (Oliver Hološ trenutno javni beležnik) U logor »Berlin«, smešten u centru Bora, pun zloslutnih znamenja, stigla je grupa sa Radnotijem. Tu je bila lokacija zapovedništva logora, na čelu sa potpukovnikom Maranji Edeom. U prvoj polovini 1943.

na čelu mađarske grupe prinuđenih radnika kao vrhovni zapovednik bio je Andraš Balog. Za njegovo vreme situacija je još bila podnošljiva. Od dolaska Maranjija pa do likvidacije logora, sve se promenilo. Nisu ga slučajno postavili na taj položaj. Bio je jedan od oprobanih Hortijevih krvnika. Zbog antikomunističke delatnosti nacionalno Ministarstvo ga je, za »zasluge«, odlikovalo *Ordenom nacionalnog krsta*. Za vreme njegovog zapovedništva, uspeo je da najdublje delove pakla smesti u borsku atmosferu. »Do tada podnošljivo ponašanje čuvara potpuno se promenilo. Tada su se počeli ponašati zverski. Momke koji su sa posla dolazili strašno su prebijali . . .« (Po sećanjima Tibora Gronera, iz radova Ištvana Đerđa pod nazivom »*Na vatrenoj liniji bez oružja*«, u izdanju Cserépfalvi, Budapest 1945.) Uticaj paklene atmosfere širio se iz centralnog na ostale logore i bez izričitih naredbi.

Kada su stupili u ograđeni prostor, novi čuvari su ih preuzeli od dotadašnjih, koji su odmah oputovali nazad u Mađarsku. Oprema novih čuvara razlikovala se od opreme predhodnih, i u tome što je svaki za pojasom nosio po četiri ručne bombe. Nakon primopredaje stvarane su grupe prinuđenih radnika da bi već sutradan bili otpremani u razne okolne logore. Broj radnika po grupama zavisio je od veličine logora u koji su slati. U proseku grupe su brojale od 300 do 500 ljudi. Grupa u kojoj je bio Radnoti upućena je u logor HEIDENAU, a brojala je 402 čoveka.

Bor iz ratnih dana

NA PREDEO MESEČEV PADA SJAJ I ŽICE NA MESEČINI SE OPET ZAPINJU

Drugog juna uputili su ih kamionima do 30 km udaljenog logora, severno od Bora. Kako to opisuju i ovde nastale pesme — »u planinama Žagubice«, na velikom prostoru izgrađen je logor Heidenau, »na bregovima jaukom ispunjene Srbije«. Logor je bio ograđen drvenom ogradom, a na ivicama bodljikavom žicom.

Ime je dobio po trgovačkom gradu Heidenau, pored Drezdena. Sastojao se od baraka. U jednoj baraci je boravila mađarska straža, kao i dva pripadnika organizacije Todt. U preostalih pet baraka bilo je smešteno pet četa prinudnih radnika. Barake su bile podeljene na sobe sa, u logorima »krevetom« nazivanim napravama, a na krevetima slamarica. Dva prizemna i dva iznad njih predstavljali su jednu četvornu jedinicu. Radnoti je dospeo u baraku broj 5, na jedan donji drveni ležaj. Do ležaja je bio prozor kroz koji se mogla videti bodljikavom žicom oivičana ograda. Iznad pesnikovog ležaja mesto je imao K. I. Kada su 402 prinudna radnika stupilo u logor, on je zatečen u neobično zapuštenom stanju. Pre njih u logoru su živeli italijanski, grčki i drugi ratni zarobljenici pod uslovima koje je konstatovala i komisija, koju je formirao 1944. godine Vilmoš Nađ Nađbakonji. Barake su bile pune prljavštine, đubreta, pacova, miševa, buva i stenica. Danju je smrad u logor dovlačio legiju muva.

Nedelju dana je trajalo dok su 402 čoveka stanje u logoru doveli do najminimalnijeg životnog minimuma. Osim uklanjanja đubreta, insekata, crva i gamadi, po logoru se imalo još što-šta učiniti. Pri dolasku u logor, ni vode, ni osvetljenja nije bilo, ne samo u barakama logoraša, već i u baraci čuvara i Todtovaca. Od pridošlica formirana je grupa onih koji su se razumeli oko vodovoda. Njima je bilo potrebno deset dana da osposobe vodovod. Time je osigurana minimalna količina vode za piće i za održavanje lične higijene. Agregat za proizvodnju struje, koji je bio u kvaru, iziskivao je veću popravku. Pribor i nafta, koji omogućavaju funkcionisanje ovakvog agregata, nabavljeni su tek nakon velikih intervencija. Skoro je mesec dana prošlo dok je u barakama stražara i Todtovaca prestala da žnirka petrolejka, a u barakama prinudnih radnika prekinut totalan mrak.

Iz prethodnog kazivanja moglo bi se zaključiti kao da su u logoru Heidenau, bar u prvim nedeljama, o kojima je i reč, u oduosu na iskustvo iz Bora, na idiličan način tekli logorski dani i nedelje. Nije sasvim tako bilo. Odmah na početku iz centralnog logora stizala su uputstva i naredbe. Počelo je sa naređenjem o pretresu. Cilj je bio da se prinudnim radnicima oduzmu iole vredne stvari. Ne samo notorne vrednosti, već i stvari kao što su džepne lampe, knjige i slično. Ovi predmeti su, bilo je poznato, slati u komandu i služili su u cilju trgovine. Komanda je objavila da se pisati može isključivo na »logorskim dopisnicama« i to u intervalu od dve nedelje, i primati se pošta može samo u istom vremenskom razmaku. Na samom početku je naređeno da se postavi stub za kažnjavanje. Tako se već prve nedelje pred očima 402 prinudna radnika pojavila sprava za mučenje. Naravno i posao je počeo već prvih dana.

Magacin Borskog rudnika posle miniranja 1941.

Prekinimo na pola upoznavanje života i uslova u logoru HEIDENAU i bavimo se, u cilju osvetljavanja nekih detalja, pesnikom. Ponovo citiram svoja tri poslednja uvodnika. Baš me to pokreće na to da prekinem dosadašnji tok misli. Nakon ponovnog čitanja ta tri uvodnika, nailazim na to da je veliki deo činjenične građe, koju sam od svedoka o prvim logorskim impresijama, događajima i iskustvima skupio, u Radnotijevim stihovima dominiraju kao karakteristika elementa njegove konstrukcije, kao realna osnova. Ili, ako vam se više sviđa, pri stvaranju pesama kao skelet one su poslužile, i za prvu od 10 pesama, za remek delo, *Sedmu eklogu*. Ispod pesme je datum: jula, 1944., ali je sigurno da se delo počelo formirati u pesniku već od dolaska u logor. Tokom sledećih dana i nedelja, novi i novi elementi su se nadovezivali na klice koje su stvorene u prvim danima i na kraju, nakon šest nedelja — dva meseca — forma mu je takva da se u završnom obliku može čitati. Geneza *Sedme ekloge*, vezana je za prve logorske doživljaje i potvrđuje u pesmi otkrivene prizore. Potvrđićemo iz dela na koji način se javljaju elementi stvarnosti koji su se u tvorevini obistinili. Rekli smo, logor je bio opkcljen drvenom ogradom a na ivicama razapetom bodljikavom žicom. U pesmi: *Vidiš li, smrkava se, a divlja hrastova ograna obrubljena bodljikavom žicom* i barka toliko lelujava, upija ih veće.

Ne ukazuju li sledeći stihovi na tronedeljno odsustvo osvetljenja:

*»Bez apostrofa, tako, sve red po red nižem pipajući
pišem tu, u mraku, ovu pesmu onako kako i živim.
Ko slepić, ko gusenica, pedalj po pedalj hartiju merim«.*

Naredni stihovi, nas upućuju, na pretres iz prvih dana kao i na naređenja u vezi sa dopisivanjem:

*Džepnu lampu, knjigu, sve nam čuvari LAGERA
uzeše, pošta nam ne stiže, samo se magla na barake spušta«.*

U nastavku stihovi aludiraju na prljavštinu i opsednutost logora gamadima, kao i na prethodne stanovnike, Italijane, Grke i ostale narodnosti:

*»Panične vesti i crva roj tako ovde u planini žive
Francuz, Poljak
Bučni, Talijan, jeretik Srbin, setni Jevrejin«.*

I na kraju: veći naglasak od prethodnih je — na besanim noćima pri najezdi gamadi i, kako smo napisali prilikom hladnog nabrajanja činjenica, »danju je smrad u logor dovlačio legiju muva«, — u pesmi:

*Ležim na dasci, zarobljena životinja međ crvima: opsada
buva započinje opet, al muva armada stihnula je bavem.*

Citiranje pet stihova. Svaki od njih i srce i um zaleđujućeg realizma hranjen, ali kako se konstrukcija na elemente rasčlanjuje, istinitost elemenata na pesničke visine se penje, upleten, i mislima na povratak, druga su sa »lepim oslobodiocem« svom, svojstvenost ekloge.

Ovi redovi nemaju za cilj otkrivanje i raščlanjivanje elemenata u poslednjim Radnotijevim pesmama. Naprosto, žele otkriti materijalnu stvarnost, koja iz njih stoji, koliko je to moguće. Pa ipak, ne mogu stati a da ne prozborim još nekoliko reči o spoju stvarnosti i poezije u redovima *Sedme ekloge*.

Ako bi samo na reči, i na unutrašnje nastajanje pesme, obratili pažnju, bez pažljivog posebnog metoda i ponovili istragu drugog citata, došli bismo do takvog zaključka da je do tih stihoa (14, 15. i 16. red *Sedme ekloge*), pesma bila završena već posle tri do četiri nedelje boravka u logoru Heidenau, dok nije bilo osvetljenja. Ako bi na sličan način istražili četvrti i peti citat, u tom slučaju došli bismo do takvog otkrovenja da su oni drugom citatu slični, samo u vremenu u kome su nastali. Radnoti je već u prvoj nedelji koncipirao pesmu, a neki su događaji kasnije izgubili deo svoje »aktuelnosti«. Iz svega proizilazi da od 63 reda u pesmi, 25 je već u junu bilo završeno, a samo manji deo, 11 poslednjih redova, napisano je kasnije. Od

Termocentrala posle miniranja 1941.

elementa i sadržine ne mogu se odrediti datumi za naredne nedelje. Iz rukopisa *Sedme ekloge*, iz beležnice, koja je izvađena iz zajedničke grobnice u Abdi, može se pročitati datum: juli 1944. godine.

Ova osobena koncepcija, na ovaj način ne približava nas remek delu. Ako ostanemo na ranijim stavovima, da je tragom doživljaja, iskustva i zapažanja, po dolasku u logor, pesnik počeo u sebi da formira pesmu, pisanje nije moglo biti cepano na delove da bi se na elemente sadržine stavljao datum. Svojevrсна koncepcija, shodno tome, ni na kakav način, u ovom slučaju datiranje, ne može biti ograničeno. *Sedma ekloga* je prethodila *Pismo supruzi*, koja je od početka do kraja pisana u sadašnjem vremenu; to je obraćanje ženi od prvih do zadnjih redova. Spomenimo još jedan primer: pesnik, u sadašnjem vremenu, piše o ratnim zarobljenicima raznih nacionalnosti, a oni su pre njegovog dolaska boravili u logoru. Tek za uspomenu, o tome jedan od svedoka govori, ostala je jedna poruka na grčkom jeziku, u blizini Radnotijevog ležaja, na zidu barake. Kroz celo delo dominira glagolski oblik: sadašnje vreme. Sadašnje vreme prepliće jednu stvarnost u logoru Heidenau, sa brigom za najbliže kod kuće: jeziva stvarnost iznad Žagubice, meša se sa gustim snom u domu. Ali ni san u noćnom miru, ne rešava sve; ono što je dom, prekriva velika daljina, koju povećava nepoznato. A stvarnost?

Na osnovu sedmoga K. I. Mikšić Radosti je tek po podneslo na-
 . . . . . Na predeo

mesečev pada sjaj i žice na mesečine se opet napinju.

I vidiš kroz prozor kako se uza zid penje

senka naoružanih stražara, zabasavši međ glasove noćne.

Trideset šest redova *Sedme ekloge* vanrednom stvarnošću ova-
ploćuju pesnikovu snagu. U tome je tajna pesničke mogućnosti da
slike iz Heidenau logora uzdignu do pesničkih visina. Da u isto vre-
me san i mašta zajedno lebde sa stvarnošću i ni za trenutak se ne
otkidaju od nje.

Pet i po mesečnoj kalvariji Mikloša Radnotija, i na njoj rođe-
nim pesmama, *Sedma ekloga* je uvertira. Ali za tu, ovde nastalu uverti-
turu, organski su vezani raniji poetski radovi. Postoje prethodni me-
todi pri stvaranju stihova. Samo na jedan od njih želim da ukažem.
Nekoliko dana pre uručenja poslednjeg poziva na prinudni rad zavr-
šio je pesmu pod nazivom *Predeo sna*. Sada, kao da nastavlja metod
pisanja iz te prethodne pesme. Samo to što sada ima reći, sumornije
formira tok redova tvrde zgušnjava u stihove pesama. Uvertira bor-
skih pesama označava novi, savršeniji pesnički metod, koji će u *A
la recherche*, zatim, u *Pismu supruzi* i *Usiljenom maršu*, nastaviti da
potpuno sazreva.

O povezanosti sa kasnijim pesmama još ćemo govoriti.

*»Pozdravljen budi podnosiš li dobro hod
po ovim divljim planinskim stazama«...*

Vratićemo se na upoznavanje života u logoru Heidenau. Spo-
razumom između mađarskog Ministarstva odbrane i organizacije Todt
precizirano je da u »pogledu upotrebe prinudnih radnika, što se jav-
ne uprave i disciplinskih uzusa tiče, one predstavljaju celinu, pod ma-
đarskom vojnom upravom. Sva uputstva izdata od strane organizaci-
je Todt, a koja se odnose na prinudne radnike, mogu se davati samo
preko mađarske vojne uprave« (Jožef Gaži i. m.). Praktično je to zna-
čilo da je unutar logora pravo naredbi imala mađarska straža, a van
logora organizacija Todt.

Život u logoru Heidenau odvijao se po ustaljenom redu. U šest
časova je bilo ustajanje. Posle umivanja i doručka, bilo je postroja-
vanje, pa izlazak na rad. Do radnog mesta pratila ih je mađarska
straža, a tamo su ih prihvatili Todtovci i upućivali na rad, koji je
trajao do 17 ili 18 časova. Za ručak bi se vraćali u logor. (Povratak i
ponovni odlazak je bio u nadležnosti mađarskih vojnika). Posao se
sastojao od zemljanih radova i krčenja šuma. (Do 1. septembra, kada
su pošli, posao nije bio završen). Zadatak je bio izgraditi prugu us-
kog koloseka na relaciji: Bor — Petrovac — Požarevac. Slabi život-
ni uslovi iza bodljikave žice i svakodnevni desetočasovni fizički rad
bio je prevelik telesni i duhovni teret. Posao je bio prenapregnut, uz
to normiran. Količina otkopa zemlje merila se vagonetima. Vremen-
ski uslovi su umnogome uticali na stepen podnošljivosti takvog rada.
Još u većoj meri na to je uticalo ponašanje čuvara. Bilo je bitno da
li su se ljudski odnosili, ili su bili sadisti.

Na osnovu sećanja K. I., Mikloš Radnoti je teško podnosio na-
poran fizički rad. Brzo se umarao, ali je svoj umor i gorčinu samo
najbližim prijateljima poveravao. Pred javnošću je, međutim, on bio
taj, koji je i ostale sapatnike pozivao na strpljivost. Po svim logori-
ma, pa tako i u logoru Heidenau, dobijali su se i lakši poslovi: ljuš-

tenje krompira i slični pomoćni poslovi u kuhinji, kao i sečenje i cepanje drva. Za obavljanje ovakvih poslova svakodnevno je u logoru zadržavano nekoliko ljudi.

K. I. govori o tome da se za vreme boravka u logoru Heidenau i on nekoliko puta bio zadržao na takvom poslu sa Miklošem Radnotijem i Jožefom Bardošom. Utroje su testerisali drva. Za lakše zadatke, međutim, prilike su bile retke. Tokom vremena čini se da je i »hod po ovim divljim planinskim stazama« teško padao. Ko ne bi prepoznao taj osobeni glas u *Osmoj eklogi*, koja je nastala krajem avgusta, kada se pesnik obraća proroku.

*Pozdravljen budi, lepi starče, dobro podnosiš
hod po ovim divljim,
planinskim stazama, dižu li te krila ili te
dušmanin goni?*

Ili možda ovi redovi, izražavaju uzvišenim lirskim osobenostima bez simbola, rečima, da podnosi hod i s njim i težak fizički rad, kao i svu svoju ponižavajuću patnju i muku. I još nešto označavaju — bez sumnje to da je svakim svojim nervom želeo da izdrži! Depresija, koja je gospodarila njime od Vaca do Bora, u Heidenau logoru, postepeno se rastopila. Delovao je, i to ne samo u krugu mladih, o čemu smo već govorili, kao da je rad, aktivnost, i stvaralačka želja rasla u njemu. Stvaralačka želja je bila plod želje za životom, a stvaralaštvo mu je, svestan da stvara remek dela, samo još više podsticao želju za životom i slobodom. Želeo je stvarati i živeti, progonilo ga je samoodržavanje i uzdiglo ga iznad teškoća. »Krila te dižu, uzbuđenje te goni i plamen ti iz oka seva . . .« — progovara proroku pesnikov glas.

Ili, nije li to želja za životom koja zvoni u poslednjoj eklogi kada na prorokove usne stavlja reči:

*. . . »I videti bih voleo ponovni pad grešnih kula,
da, poput svedoka, zborim kasnijim vremenima«.*

Okolnosti u kojima je prepoznao stvarnost i izrazio ih u pesmama, koje su nastale u logoru Heidenau i u Boru, skoro svaka od njih zvuči kao himna želje za životom.

Citiram, rečima im ne mogu dati viši stepen svojstva, sjajne poslednje redove *Sedme ekloge*:

*»Logor spava, vidiš li, draga, žamore snovi,
hropće logoraš
trgnavši se iza sna, obrne se na uskom ležaju i
odmah zatim
ponovo zaspi, lice mu blista. Samo ja sedim
budan,
u ustima čutim ukus do pola popušene cigarete
umesto ukusa*

*tvoga poljupca; a san, melemni san, ne dolazi, jer
ni umreti, ni živeti, evo bez tebe ja ne
znam».*

Ukoliko je dopušteno rangirati remek dela, savršenije oglašavanje životnosti nalazimo u poslednjih deset redaka u pesmi *Pismo supruzi*.

*. . . I sva moja nadanja sam
odmerio, pa ipak ću da nadem do tebe staze,
tragajući za tobom obidoh svoje duše bogaze —*

*i drumove carske; preko purpurne žeravice,
ako treba, i preko žive plamene živice
ko čarobnjak ću proći, ali vratiti se moram;
ako treba, bi ću žilav ko na drvetu kora,
pa spokoj tvrdih muževa što na rubu propasti
žive, spokoj što vredi oružja i vlasti,
smiruje me, i ko hladan talas, iznenada,
trezvenost 2 x 2 odjednom na mene pada.*

Kroz sećanje mi prolaze redove, stihovi, pesme i potvrđuju se i dalje. Tajna Radnotijeve ljudske i pesničke veličine ne leži u tome što je bio sposoban da u sebi reši neke protivurečnosti. Rešio ih je

Prinudni radnici u Boru

u sebi, rešio ih je u zatvorenim klasičnim formama svog stvaralaštva. Ko ne oseća da ove raspadnute, grozomorne, u zbilji rođene pesme i užas koji je pesnik preživeo i izrazio i svojim pesmama, krajnjim zvukom poput velikih muzičkih dela, odzvanjaju oslobađajućom harmonijom. Da, ova u neljudski propaćenim vremenima stvorena remek dela, predstavljaju želju za slobodom i životom. One objavljuju život, a ne smrt. Himne su to života, a ne himne smrti. Ni Radnotijevo pesničko razdoblje od 1936. godine, kada je napisao i *Hodaj na smrt osuđeni*, kroz koje provejava saznanje o smrti, nije u protivurečnosti sa našim tvrdnjama. Ko može tvrditi da je saznanje isto što i želja za smrću. Saznanje o smrti ne rađa pesništvo o smrti i daleko je od egzistencijalističkog pogleda na svet. Još 1936. godine Đerđ Balint je tačno rekao, citiram njegovo napisano stanovište, u kome je ovako analizirao Radnotijevo saznanje o smrti: »To je saznanje čoveka koji se suočava sa stvarnošću; suočava se u vreme fašizma koji preti smrću i zbog toga je sposoban da se suoči s njom, jer celim svojim temperamentom voli život. Voli život; život oglašava, čak i sada u Srbiji. Njegov *Usiljeni marš* je središte te borbe za život. Znamenje života predstavlja i to kada na udaljenu, voljenu misli. I to je krik za življenjem:

*»Oh, kad bih verovati mogao: i ne samo u srcu nositi
Sve što je još vredno, i da imam dom za povratak
O, kad bi bilo još i kao nekad u svežini stare verande
zujale bi pčele mira dok se pekmez hladi,
i sunčala bi se letnja tišina u pospanim baštama,
međ granjem bi se ljuljali zreli plodovi, goli,
i Fani bi me čekala, plava pred podkresanom živicom
i padale bi senke tromog prepodneva —
Sve će to možda biti još! Mesec je danas visoko propet!
Ne idi dalje prijatelju moj, zovni me! I ustat ću opet.*

★

Ranije smo spomenuli da se pesnikova depresija u Heidenau postepeno rastopila. Radio je i u tom delovanju i aktivnosti rasla mu je volja za stvaralaštvom. Treba o ovome reći nešto detaljnije, ne samo da bi se još više osvetlili pesnikovi dani u logoru Heidenau, već da bi razumevanje, njegovih pesama bilo potpunije.

Zapovednik logora Heidenau bio je poručnik Antal Sal iz Budimpešte. Njegov je pomoćnik Somborac Đerđ Turner, zastavnik po činu. Pored njih bilo je još osam čuvara, uglavnom iz okoline Segedina. Pripadnici organizacije Todt bili su Austrijanci. Logor je bio oko 30 km udaljen od Bora, a ta udaljenost uslovlila je povremeno pojavljivanje partizana u okolini. Sama udaljenost od centralne komande bila je od ogromnog značaja, jer je neposredan uticaj zlodela potpukovnika Maranjija i njemu sličnih, umnogome bio umanjen. Ali to je rezultiralo tek time što se »komandir čete« zasvim ljudski odnosio prema prinudnim radnicima (reči K. I.). Laslo Palašti, koji je služio u logoru Voralberg, ovako se priseća poručnika Sala, sa ko-

jim je došao u dodir prilikom raspoređivanja. »Poručnik Sal je jedini zabranio stražarima da tuku prinudne radnike. Ostali to nisu zabranjivali, tako da je od volje stražara zavisilo da li će biti batina, ili ne. Onaj ko bi zaostao za strojem štapom ili kundakom je vraćan nazad. (*Borski put smrti*, roman u izdanju Arona Gabora, Budimpešta 1945. godine). O »zapovedniku logora« svi preživeli iz logora Heidenau sa poštovanjem se izjašnjavaju. Najtačnije, skoro analitički, o njemu govori Zoltan Kovač:

»U Bóru su postojala mnogo gora mesta . . . Ovaj logor je spadao među najbolje . . . Poručnik Antal Sal se nalazio u veoma delikatnoj situaciji, verujte mi, jer širom zemlje poznati Maranji nije bio ugodan partner. On je stalno smišljao nekakve neugodnosti, koje će da priredi svojim podčinjenima. To se nije samo na prinudne radnike odnosilo, već i na oficire i stražare. Antal Sal je, u tom borskom majalusu, kako ga je sam nazvao, bio čovečan: prema spolja sprovodio je naređenja, unutar logora je popuštao. Ali je teško bilo popuštati, kada je oko sebe imao ljude kao što je bio borski krvnik Horvat, koji je udostojavao svojim prisustvom i logor Heidenau, u prvo vreme. Ali nije dugo ostao. Tu je bio još jedan čuvar koga su isto kasnije povukli, jedna bitanga . . . ne znam mu ime . . . jednom reću, od ovakvih kostolomaca je trebalo sačuvati ljude, da bi ostao status quo. To je značilo, prema spolja čvrsta disciplina, unutar logora popuštanje. Mora se reći da naš logor nije bio najgori, nisam time počeo: imali smo sreće. Tragedija pesnika počela je tamo gde smo mislili da je u prednosti. To je činjenica što je u prvu grupu pripao«.

Humanosti poručnika Sala nisu bile prepreka samo Maranjijeva naređenja. Trebalo se unutar logora boriti sa najrazličitijim namerama sadistički raspoloženih čuvara. Najviše spominjan, po zlu glasu među njima, bio je jedan desetar po imenu Šišak. Sam poručnik Sal je ovako govorio o njemu: »On mi je u početku zagorčavao život, ali sad više ne mislim na njega, nekako sam uspeo prevazići sve to«. (Verovatno je Šišak taj, kome se Kovač Zoltan nije setio imena).

Poručniku Salu se može pripisati zasluga što se poznati krvnik Horvat nije duže zadržao u logoru Heidenau. Šišak i njemu slični, zbog sitnih koristi, nasilnički i svirepo su se ponašali. Svoja zlodela su uglavnom noću upražnjavali, kada su tukli i batinjali ljude, one za koje su znali da imaju novaca ili vrednih stvari. U okupiranoj Srbiji sa vrednostima se tada trgovalo. Kršena su i službena pravila, pljačkani su magacini sa hranom.

Sal se trudio, u okviru svojih mogućnosti, da život 402 čoveka učini što podnošljivijim. Iz iskustva je znao da je najbolje sadistički nastrojene čuvarе, držati što dalje od prinudnih radnika. Takvo je rešenje trebalo izmisliti, jer ukoliko bi javno pokazao svoju humanost, sa Maranjijem bi imao posla. Sa istomišljenikom Đerđom Turnerom, smislio je prikladan plan: čuvari, osim što su imali zadatak da odvođe i dovode prinudne radnike sa posla, dobili su zadatak da, zbog navodne opasnosti od partizana, stražare na mestima oko logora, u okviru vojnih zadataka, a u cilju odbrane od eventualnog napada. Shodno zadatku naredio je da se izgrade bunker i puškarnice

Pooršinski kop za vreme rata

oko logora. Zbog angažovanosti oko »odbrane logora«, oslobodio ih je zaduženja oko prinudnih radnika, koja je uzeo na sebe. Odredio je iz svake barake po jednog prinudnog radnika kao poverenika preko koga je opštio sa prinudnim radnicima. Oni su prenosili probleme i zahteve, tj. molbe i referisali o »povredama« discipline u svim barakama.

Ovakva zamisao umnogome je pomogla da život u logoru bude podnošljiv, bez obzira što nije dugo trajalo, dok nisu opet počela nova maltretiranja. U svakom slučaju, to što je u »odnosu na ostale logore u logoru Heidenau stanje bilo podnošljivo«, (reči K. I.) u prvom redu zasluga je poručnika Sala. Vešto je prikrivao svoju pomoć, naročito pri povratku iz Bora. U više navrata pokazao je svoju hrabrost. O njemu će još biti reči. Ali se pitam: Ne govori li i to u prilog njegovoj hrabrosti što su tri lekara iz logora Heidenau Jožef Bardoš, Laslo Špitcer i Zoltan Večei, sa njegovim znanjem napuštali logor da bi lečili ranjene partizane. Njegova humanost je doprinela da logor Heidenau bude jedan od retkih gde je život bio koliko toliko podnošljiv, gde su se prinudni radnici još osećali da su ljudi, a ne brojevi i roba za prodaju. »Potrošna roba«, kako se o prinudnim radnicima u svojim sećanjima izrazio Oliver Hološ.

Posredno, bez da ga je lično poznao, Antal Sal je doprineo tome da Mikloš Radnoti napiše svoje borske pesme.

*»... spokoj tvrdih muževa što na rubu propasti
žive spokoj što vredi oružja i vlasti...«*

Govoreći o pesnikovom neposrednom užem krugu u logoru Heidenau, pored više puta spomenutih, Karolja Haja, Jožefa Bardoša, K. I., i Zoltana Kovača, tom užem krugu pripadali su još: Laslo Kal-

man, advokat u Budimpešti i prethodno spomenuti Laslo Špitcer, somborski lekar, kao i Jožef Kardoš, oficir, koji je u logoru bio glavni kuvar. Od mladih, o kojima je bilo reči, a za koga se Radnoti naročito zanimao, je već pominjani i citirani Ištvan Rajna, lekar u Budimpešti i jedan mladić iz Mohača po imenu Derđ Saks. (Iz dosadašnjeg proizilazi da nam je svedočenje ovih iz najužeg Radnotijevog kruga i najviše koristilo. Oni su ga neposredno poznavali, i oni su najpozvaniji da svedoče o tim danima).

Ovome krugu, nakon posla, kada se ništa nije radilo, opet za sluga Sal Antala, »kada je logoraš radio ono što je hteo« (Kovač Zoltan), Radnoti je čitao svoje stihove iz jedne beležnice, one koja je nađena u zajedničkoj grobnici u Abdi (K. I.). Prvo je pročitao *Sedmu eklogu*, svoju prvu pesmu iz logora Heidenau. K. I. se čak i pojedivosti čitanja priseća: »Na blag, ritmički, reklo bi se monoton način čitanje«. Od njega saznajemo da je u uskom krugu često govorio o supruzi. Zoltan Kovač kaže: »O supruzi je veoma lepo govorio, drhtao je kada je o njoj govorio dok su nas nadletali liberatori«. Tako su zvali velike engleske bombardere: liberatori, o čijim posetama govore svi svedoci bez razlike. »Iz dana u dan, tačno u 11 časova i noćnim satima oni su nadletali Bor, procenjivali smo da nad rumunskim gradom Ploeštijem, gde su bile rafinerije nafte, izručuju svoj tovar«. Tada se nekako u ljudima javio optimizam, kaže Zoltan Kovač.

Radnoti nije samo pesme čitao u krugu svojih prijatelja. Često je pred njima, a i pred drugima, iznosio svoje poglede na situaciju u svetu, govorio o svojim političkim stavovima i svojim mišljenjem ih je vaspitavao. Vaspitanje je smatrao kao zadatak, u čemu mu je pomogao Karolj Haj, sa kojim je već ranije sarađivao na kulturno-političkoj sceni. Zadnji put su zajedno radili na *Nezavisnoj pozornici*, koju je Ferenc Hont osnovao, kao i u *Mađarskoj publici*.

Neposredno po dolasku u Heidenau, priča nam Zoltan Kovač, pod mučnim utiskom prvih maltretiranja, »pesnik, koga smo smatrali za čoveka višeg ranga, svojim ponašanjem, kulturom i željom da pouči, ulio nam je samopouzdanje. Kada su ga lišili obuće, a na njemu ostavili samo minimum odeće, tada je već počeo govoriti o tome o čemu je u svojim pesmama pisao, da ovo nije pristo borski logor, već da se ovde odvija jedna utakmica svetskog značaja«.

Poučavao je obaveštenjima, poučavao je kada je trebalo i kroz raspravu, poučavao je svojim ljudskim držanjem, primerom. Kao što do sada pokazuju njegovi navodi, Zoltan Kovač je podrobno, čisto osećanjem pisca, ispričao u magnetofon svoj sud o pesniku. I nadalje ću ga više puta citirati, da bi što celovitije osvetlio Radnotijev lik iz vremena boravka u logoru Heidenau. »Dužan sam uspomeni na njega, govori Kovač ponovo, spomenuti njegovu raspravu o španskom građanskom ratu, koji je pozitivno ocenio i time stao na stranu Karolju Haju, nasuprot onima koji su bili u zabludi, jer moram priznati da smo bili potpuno raznorodno društvo . . . Radnoti je to shvatio. Pogledajte mu pesme, Radnoti je to shvatio!

Jedno moram reći, ponovo govori Zoltan Kovač, nema onog koji je bio u Boru, koji neće priznati »Radnotiju veličinu ne samo kao pesniku, već i kao čoveku . . .«

Ne treba naglašavati da u to vreme on za laike nije bio poznati pesnik. U logoru Heidenau i van šireg kruga prijatelja bio je samo profesor o kome se čulo da i pesme piše. Istvan Rajna, jedan od onih koji su rođeni 1924. godine, bio je, takođe sa njim. Pesme mu nije poznavao, ali njegovo držanje, ljudsku veličinu, dobro pamti. O njegovom prvom sećanju, kada je pesnik, u furgonu, o pripadnosti mađarskoj naciji, govorio, već smo pisali. Druga uspomena se tiče događaja iz logora Heidenau:

— »Teško sam podnosio ledeno tvrdu stvarnost. Potpuno bez iskustva, ne poznavajući život, bio sam, ustvari, mlad student. Radnoti je to na meni i na još nekolicini dvadesetogodišnjaka odmah zapazio, iako se, koliko se sećam nikad nisam njemu požalio. Velika je stvar bila da se tamo, u toj situaciji, zauzeo za nas. Najveći problem je bila ishrana. Jednom prilikom je Radnoti dobio dodatnu porciju jela od kuvara. Porciju je doneo u baraku i podelio je tako da je polovinu dao meni. To nikada neću zaboraviti. Bili smo u oskudici sa hranom, pa, je, ipak dodatnu porciju podelio sa nama«.

Vaspitač, profesor književnosti, koji u školi nikada nije predavao, u Heidenau logoru, prijatelje je čak i književnosti podučavao. Od Olivera Hološa sam prvi put čuo o tome: ». . . Nedeljom, je Radnoti manjoj grupi onih, koje je toanimalo, držao je mala literarna predavanja. Jednog predavanja se sećam; nakon desetleća, kao da se juče dogodilo . . . Objašnjavao je pesmu *Sondijeva dva paža* Janoša Aranja. Slušao sam ga otvorenih usta, bilo je to nešto novo. Neka lepota se otvorila preda mnom, koju do tada nisam osećao, o čemu do tada nisam znao. Zaista, pokazao je svoje potpuno poznavanje materije, a prezentirao ju je tako, da smo mi doživeli nešto novo . . . *Sondijeva dva puža* su, tamo u Boru, tog nedeljnog popodneva, sasvim drukčije zvučala. Ne samo pojedini fragmenti, već i kao celina, zvučala je drukčije do najsitnijih detalja«.

Nakon Hološijevog kazivanja, u magnetofon, došli smo do novih podataka o Radnotijevim književnim predstavama nedeljom popodne u logoru Heidenau. Skoro da je svako ponešto znao o tome. Pri sakupljanju materija ispostavilo se da je u tim prilikama bilo i drugih oblika kulturne delatnosti. Bilo je i muzičkih priloga, recitala i slično. O tome svedoče 60—70 preživelih. Haj Karolj je to i crtežima ilustrovao. Uspelo nam je doznati nazive nekoliko tema iz Radnotijevih predavanja. Osim već pomenuta *Sandijeva dva paža*, na programu su bili *Racin*, potom *francuska klasična drama*, *Garsija Lorka*, kao i više dramatisovanih ostvarenja Janoša Aranja. Muzičke priloge ostvario je Mikloš Lorsi — violinista školski drug Hološa Olivera iz srednje muzičke škole, koji je uz sebe imao i violinu. Ilustracije koje je Karolj Haj, pravio na temu Aranjanovih pesama, nastale su po nagovoru njegovih drugova, o čemu sam obavešten u toku istraživanja od Vilme Haj, slikareve bivše supruge. Isto tako, Haj je ilustrovao i neke Radnotijeve pesme. Nažalost, uprkos tome što je Haj oslobođen od strane partizana kao pripadnik druge grupe, nakon likvidacije logora, slike nisu sačuvane. Prilikom borbi između partizana i Nemaca one su uništene.

O literarnim nedeljnim popodnevim, citiram Zoltana Kovača: »Ova nedeljna popodnevna bila su način kako da se prevaziđu teškoće. Ta duhovna isključivanja iz stvarnosti u današnjim okolnostima izgledali bi smešno, jer bi prišao zbirci, izvadio sabrana dela Janoša Aranja i pročitao ono što želim. U toj situaciji bila je to duševna hrana kada je neko tumačio Janoša Aranja. Vrednujmo trenutak u kome se to događalo«.

U teškim trenutcima, kada su vesti retko stizale, mesecima odsečeni od sveta, povezanost sa literaturom i umetnošću predstavljala je izvesno olakšanje. Pa ipak, najbitnije vesti posebnim izvorima stizale su, uprkos svemu, i preko bodljikavih žica. Doznalo se o engleskoj invaziji od 5. juna, kao i rumunskoj kapitulaciji 23. avgusta, a s tim u vezi i o nadiranju sovjetskih trupa, kao i situaciji na Balkanu. Krajem avgusta čula se i topovska kanonada iz obližnje Bugarske.

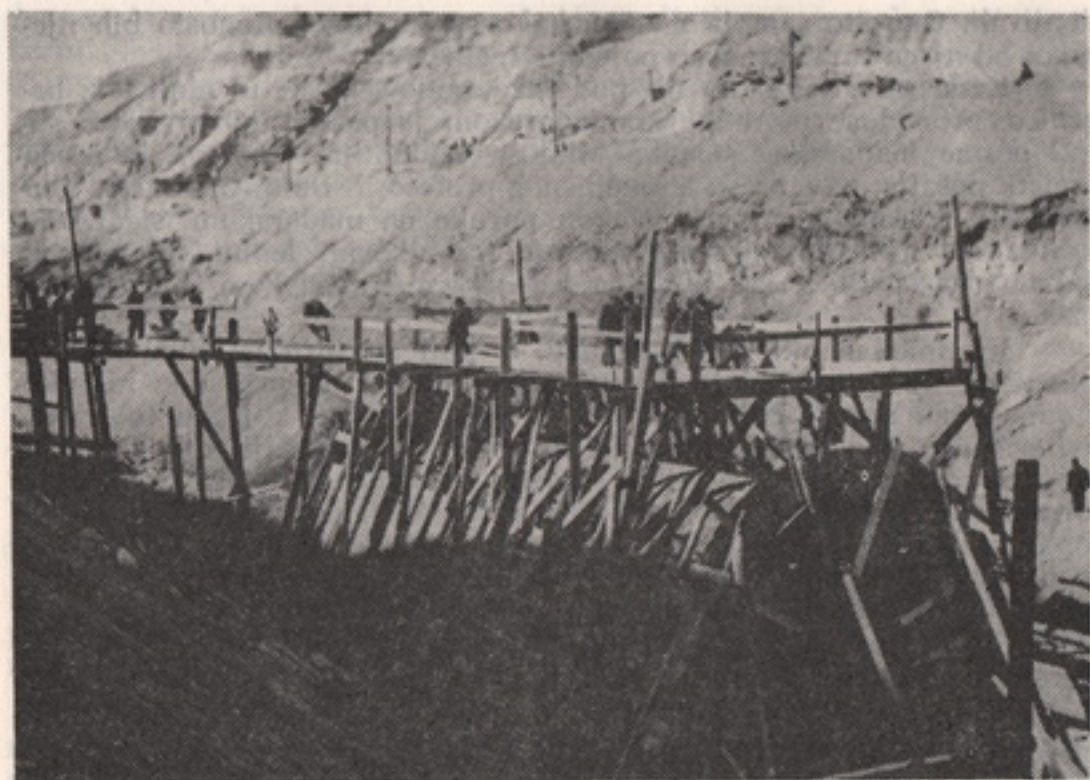
*Iz Bugarske divlja topovska kanonada,
hrupi o planine, koleba se i pada;*

Znali su, kako da nisu znali, o jugoslovenskim partizanima. Ne-ko manje, neko više, ali je nadu u velikoj meri budilo to saznanje. Obilazili su ih srpske seljanke i deca, koje su kasnije, pri oslobađanju druge grupe, sretali u redovima partizana. Znali su kome pripadaju posetioci. Jedan od dvadesetogodišnjaka, Ištvan Breuer (trgovački pomoćnik u Budimpešti) često je sa njima razmenjivao hranu i odeću u neposrednoj blizini logora. Jožef Kardoš, glavni kuvar, krajem avgusta imao je plan da omogući partizanima pristup u kuhinjski magacin, da bi se istovremeno priključio njima. A Mikloš Radnoti? I on je znao o njima. U uskom krugu prijatelja, često je tema bila jugoslovenska — narodnooslobodilačka borba. Sigurno da je tačno to da je jedan od bliskih prijatelja Jožef Baroš (nestao u nemačkim logorima) potvrdio da su tri lekara izlazila u šumu da leče ranjene partizane. Ne želim da preuveličavam stvari, ali je sigurno da su i u logoru pomagali borbu partizana. Samim tim povećavali su veru u sebe, želju za oslobođenjem i pojačavali nadu. Na koga bi se odnosili već citirani stihovi iz *Pisma supruzi*, ako ne na partizane? . . .

*. . . »Ako treba, biću žilav ko na drvetu kora
pa spokoj tvrdih muževa što na rubu propasti
žive spokoj što vredi oružja i vlasti,
smiruje me, i ko hladan talas, iznenada,
trezvenost 2 x 2 odjednom na mene pada.
Zovni me! Ustaću opet!«*

Vesti, ratne vesti, već je bilo reči o tome, bez većeg zakašnjenja stizale su i u Radnotijev logor. Najverodostojniji izvor informacija bili su »dobavljači«. Bilo je prinudnih radnika u logoru Heidenau, koji su često na kamionima odlazili u Zaječar, po hranu i druge potrebštine. Od njih su neki imali srećnu priliku da u nekoj zaječarskoj gostioni krišom saslušaju radio vesti iz Moskve ili Londo-

Devijacija Borske reke

na, na mađarskom jeziku. Zoltan Kovač o tome svedoči. Vesti koje su na crno stizale, poticale su od onih koji su stizali iz Zaječara. Oni su bili donosioci vesti. Kako su se širile vesti? Kao grudva snega koja se spušta niz zavejan breg. Od male vesti iz nekog čoška logora, do barake je stizale u vidu svetske senzacije . . .

Od šestorice logoraša, koji su odlazili u Zaječar, jedan je uvek bio iz kuhinje. Ili je to bio Jožef Kardoš, glavni kuvar, ili Mikloš Lorc, muzičar, koji je, takođe, radio u kuhinji, ili neko drugi koji je tog dana bio oslobođen izlaska na rad. Oni su bili glavni donosioci vesti. Često su vesti dobivane od slučajnih primedbi čuvara. Ponekad su donosioci bili i srpske seljanke i deca, koji su posećivali logor, a koje su kasnije sretali u redovima partizana. Naročito se čestiti posetama isticao jedan dečak od nešto preko 10 godina, koga su nakon oslobođenja videli na konju sa mitraljezom preko ramena.

Sa pravom će se čitalac zapitati: Kako su logoraši sa tim srpskim ženama i decom mogli razgovarati? Odgovor je jednostavan: u toku trampe, poznavajući po neku srpsku reč, a više gestikulirajući sporazumevanje se obavljalo. Uz to, čuo sam i o tome da su u logoru bila trojica koji su znali srpski.

Mada nije u neposrednoj vezi sa sporazumevanjem sa Srbima, postoji podatak da su Radnoti i mladi Ištvan Rajna, pokušavali dokućiti nešto iz srpskohrvatskog jezika i bez gramatike i rečnika. Rajna o tome kaže: — ». . . Trudio se da ponešto nauči srpski isto kao i ja. Srpske reči, koje smo pojedinačno naučili, među sobom smo iz-

menjivali. Ono što sam ja naučio, kako se šta kaže, prenosio bih njemu, a od njega sam saznavao pojedine reči . . .«

Kada sam došao do tih podataka, setio sam se uvodnika iz beležnice, pronađene u Abdi. Na mađarskom je pisalo: »Ovaj notes sadrži pesme mađarskog pesnika Mikloša Radnotija. On moli nalazača da isti pošalje na adresu sveučilišnog profesora Đule Ortutaija, Budapest 7. Horanski u 1. I.« Nakon poruke na mađarskom, sledila je poruka na srpskohrvatskom, napisana pesnikovim lepim rukopisom. Nakon toga sledio je isti tekst na nemačkom, francuskom i engleskom jeziku.

Vratimo se u logor Heidenau, u koji su raznim kanalima stizale vesti. Deo tih vesti imale su različiti uticaj na prinudne radnike u odnosu na uticaj, koji su imale na čuvaru. Vesti, koje su se poput lavine širile, kod logoraša budile su nadu, ali događaji koji su se u isto vreme dešavali, otvarali su sasvim drukčije perspektive. Bilo je normalno da te vesti, koje su za zapovedništvo i čuvaru bile negativne, u različitim vremenskim okolnostima, različito su se odražavale na njihove postupke. Samo ćemo dva svedočenja pomenuti, da bi tragom drugog, dospeli do Radnotijevog dvomesečnog kraja puta.

Na kraju prve, od poslednje dve nedelje u logoru Heidenau, pronela se vest o iskrcavanju savezničkih trupa u Normandiji. Od svedoka, više njih se priseća dejstva te vesti. Po sećanju Ištvana Rajna: »Nekoliko dana posle 5. juna jedan naš drug je ushićeno saopštio, da je od nekih čuvara čuo radosnu vest. I to je znao saopštiti, da je invazija u veliko meri slomila nemački otpor. Nakon toga saznanja, u svima se javila velika nada. Neposredno posle ove vesti, jedan od čuvara stupio je u baraku i obratio se svim prisutnima ovim rečima: Znam da ste čuli za savezničku invaziju, ali nemojte se prerano radovati. Nemci već poseduju novo, čudesno oružje koje će ponovo potisnuti saveznike«.

Bor je daleko od Normandije, ali logoraši će posle prvog oduševljenja ubrzo uvideti da je sloboda još daleko. Iako su čuli o napredovanju sovjetskih trupa, znali su da ni ti uspesi neće neposredno uticati na njihovo robovanje u Srbiji. Komandu i čuvaru, iako su bili uzbuđeni nastalom situacijom, umirivala je vera u nemačko čudesno oružje. Sasvim je druga situacija nastala u poslednjoj trećini avgusta.

Među sobom su razgovarali o tome da je Crvena armija oslobodila celu teritoriju Sovjetskog Saveza i da frontalno napreduje iz pravca jugoistoka ka zapadu. Znali su da, nakon pobeda kod Kišinjeva, Crvena armija već ratuje u susednoj Rumuniji. Nikada nije bilo toliko došaptavanja kao u poslednjoj nedelji avgusta. Vojna situacija imala je negativan uticaj na borsko zapovedništvo, naročito u logoru »Berlin«, gde su mere pooštrene. Spoznaja o porazu još nije bila definitivna, ali je stvorila nervozu koja se manifestovala novim surovostima. Kažnjavanja su pooštrena, postala su češća, a odjek tog raspoloženja stizao je u sve logore, pa tako i u logor Heidenau.

Iako je u magacinima bilo dosta hrane, obroci su se znatno smanjili i pogoršali. Kazne su unapred bile propisane. Od Maranjia stizala su uputstva kako kažnjavanja treba da izgledaju. Mesečno je-

danput komandir logora morao je dostavljati spisak o broju i vrsti kazni. Antal Sal je, doduše, slao izveštaje, ali u većini slučajeva iskonstruisane događaje i kazne. Već smo spomenuli da se u logoru Heidenau, nalazio stub za kažnjavanje. Po jednodušnom svedočenju svih preživelih, sve do kraja avgusta do najnemilosrdnijih kažnjavanja nije dolazilo. Na pitanje, kako se sve to odrazilo na Radnotija, Zoltan Kovač kaže: »Iskreno kažem, srećno smo sve to prebrodili obojica. Maltretiranje i kolektivno kažnjavanje pesnik je preživeo kao i ostali . . . Moram dodati da su i čuvari prema Radnotiju imali obzira, ako ne kao prema pesniku, ono kao prema profesoru«

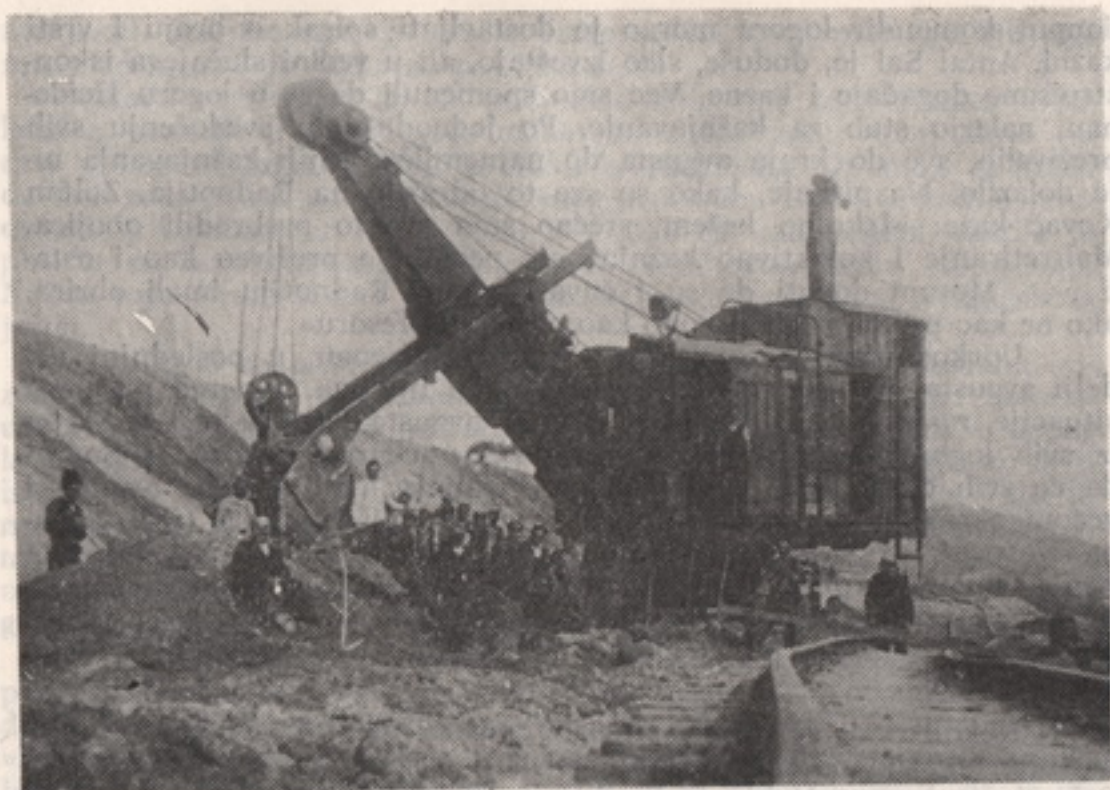
Uprkos narušenom miru u logoru Heidenau, u poslednjoj nedelji avgusta, narastao je optimizam među ljudima. I pored promene situacije, rasla je nada, da bi se oko 20. avgusta pronela vest da će se iz svih logora sakupiti prinudni radnici u centralni logor u Boru i da će svih 6 000 ljudi poći kućama. Približavanjem Crvene armije i većom aktivnošću partizana, prisustvo prinudnih radnika (reči Zoltana Kovača), pričinjavali su samo teret Nemcima. Vest se pokazala kao tačnom. Nekoliko dana nakon toga, obustavljeni su radovi, izdata je zapovest o pripremi za polazak. Vraćena je obuća koja je još po dolasku oduzeta, jer se preko leta kretalo bez cipela, ili u drvenim nanulama.

Nekoliko dana trajale su pripreme za polazak, za koje se vreme nije odlazilo na rad. Čekanje je mati nespokojstva, uvek i svuda. Čekanje u logoru Heidenau, rodilo je protivurečna osećanja. Kod svih se mešala briga oko neizvesnosti šta je sa porodicom i kakva je situacija kod kuće, sa uskomešanom situacijom na licu mesta. Pa ipak, u celoj toj konfuznoj situaciji gospodarila je radost, potkrepljena događajima iz bliže okoline, odakle su povoljne vesti stizale. Malo je njih naslućivalo još tada, ono što će Nemcima doneti krah i na njih imati zlokoban uticaj.

Uzrok tog čekanja imao je svoje objašnjenje, što je Kalman Laslo ovekovečio svojim prisećanjem: »Za vreme čekanja od ta tri-četiri dana, kako smo bili tada obavesteni, bio nam je presečen put za povlačenje, nije se moglo ni napred, ni nazad. Nemci su najvratnije vodili bitku sa partizanima i kada su prokrčili put i obezbedili saobraćaj, tada smo i mi krenuli . . .«

Za kratko ćemo te dane potražiti u pesnikovim ostvarenjima. Na poslednje dane boravka u Heidenau svojim datumima nastajanja, ukazuju dve njegove pesme. Jedna je *Pismo supruzi*, a druga *Osmo ekloga*. Prva je potpisana: avgust — septembar 1944. godine, a druga 23. avgusta 1944. godine. O obema smo već govorili prilikom spominjanja i drugih pesama nastalih u logoru Heidenau, a vezanih za Radnotijevu želju za življenjem i oslobađanjem. Što ih sada ponovo pominjemo razlog je što je za njihovo nastajanje, povoda bilo baš u danima likvidacije borskih logora, a neposredan uticaj imale su i vesti koje su se tih dana širile. Smatram suvišnim posebnu analizu ovih pesama, kada one ionako ocrtavaju vreme kada su nastale, kao i atmosferu koja je tada vladala. Po kazivanju očevidaca, elementi iz kojih su nastale, same ocrtavaju realnu životnu stvarnost kod čitao-

Parni bager na površinskom kopu

ca. Samo bih o poslednjim stihovima *Osme ekloge* želeo reći nekoliko reči. Datum nastajanja pesme poklapa se sa kapitulacijom Rumunije, 23. avgusta 1944. godine. Vest se među logoračima pronela velikom brzinom, kada je već bio poznat podatak o povratku. Nema nikakve osnove niti povoda da u pesmi i dalje pronalazimo tragove vesti — važne za dalji ishod rata. Ali, ko ne bi osetio očigledno saznanje o skorom povratku kada pesnik kroz prorokove reči zbori:

... » Na put krećemo,
 hajde u gomilu sakupimo narod
 dovedi ženu svoju i štapine već sasecaj.
 Stap je skitnici saputnik verni, gle, onaj
 uzberi meni,
 nek onaj meni namenjen bude, jer više volim
 ako je čvornovat«.

Dvadesetdevetog, ili 30. avgusta, verovatniji je prvi podatak, krenula su iz logora Heidenau 402 čoveka pešice ka 30 km udaljenom Boru. Rečeno, vojničkim žargonom bio je to »usiljeni marš«, što je podrazumevalo tempo od 30 pređenih kilometara na dan. To je predstavljalo celo rastojanje između logora Heidenau i Bora. Iscrpljujući, vanredno težak marš prekinut je uveče i noć su proveli u već ispražnjenom logoru Voralberg, da bi u raniim jutarnjim satima nastavili istim tempom. Niko ne može da objasni razlog za ovako

pakleni tempo, kada se zna da su u Boru još pune dve nedelje čekali na polazak kućama. Očigledno je da je to bila posledica naredenja iz logora »Berlin«, koja su imala za cilj isključivo maltretiranje... Iz sećanja sa puta iz logora Heidenau do Bora, proizilazi da su stihovi iz pesme *Usiljeni marš*, nastali na tom putu, jer je mesto i datum potpisivanja: Bor, 15. septembar 1944. godine.

Postalo je uobičajeno, da se put ka Mađarskoj i kroz Mađarsku dovodi u vezu sa tom pesmom. I ne slučajno. U centralnom logoru je, u odnosu na Heidenau, stanje bilo očajno, ali se ipak rađao neki optimizam. No pesnik se pored svega morao susresti sa golom stvarnošću još egzistirajućeg fašizma. Kako su se susrele dve novonastale situacije, koncepcija novonastalih ostvarenja, splela se u jednu celinu. U pesmama se proročki javljaju elementi tek nastupajućih strahota.

Za sada, međutim, ostanimo na putu od Heidenau do Bora.

U toku tog, 30 km dugog puta, događaji su se upijali i »nagomilavali« u zgusnutim mislima i u toj »pokretnoj zbruci«, nastao je prvi deo »Razglednica«.

*Iz Bugarske divlja topovska kanonada,
hrupi o planine, koleba se i pada;
tiskaju se ljudi, stoka, kola, misli,
put se vruć vraća, oblaci se stisli.
Ti večno si u meni sred tog komešanja,
nepokolebljivo sijaš sred mog saznanja,
i nemo, kao anđeo kad sluša ropac
il' ko u trulom stablu strvokopac«.*

U osmorednoj pesmi, od prvih glasovnih odjeka, prepoznaju se događaji sa puta kroz brda i iz toga nastali stihovi. Od, iz Bugarske dolazeće »topovske kanonade«, pa do trenutka kada »hrupi o planine, koleba se i pada«, ocrtavaju se realne slike tog marša. Uočava se kroz stihove mogućnost da su, pored zgusnutih redova za vreme usiljenog marša, u mimohodu, susretali volovska kola. Ovi događaji se odslikavaju kroz stihove: »tiskaju se ljudi, stoka, kola, misli«, da bi na kraju, kada se misli zgušnjavaju, pesnik ponovo, sa još tačnijim citatima stvarnosti, kroz stihove prožetim skoro čistim realizmom, oglašava: »put se vruć vraća, oblaci se tiskaju« Čista vibracija su ta četiri reda. Vibracija glasa i slike koja snagom pojave postaje promenljiva, a svi ti elementi su plod jednog meteža, na glavu okrenute stvarnosti. Ta četiri reda su u suštoj suprotnosti sa završnim redovima iste pesme. Prva četiri reda, neko komešanje, neki raspad ocrtavaju, što je kontradiktornost sa završnim redovima iz kojih zvuči neko smirenje, sigurnost i nepromenljivost, i sve ovo objedinjeno u odrazu lika daleke dragane:

*»Ti večno si u meni sred tog komešanja,
nepokolebljivo sijaš sred mog saznanja«.*

.....
.....

Prva Razglednica ne samo da je započeta u jednodnevnom maršu kroz planine, već je tada i završena. To potvrđuju reči i datumi napisani ispod pesme: 30. avgust 1944. godine, u planinama.

Taj podatak ne označava samo nastajanje *Prve razglednice*, već i tačan datum polaska iz logora Heidenau, iznad Žagubice, prema Boru. Svedoci navode više mogućih datuma polaska. Međutim, detalji iz Radnotijeve pesme, stvaraju realnu pretpostavku da je polazak bio 29. avgusta. Za taj datum su vezani događaji narednog dana, kada je osmoredna pesma završena. Poznavajući pesnikovu praksu, teško da bi polazak bio vezan za 30. avgust, kada je *Prva Razglednica* već završena.

Pretpostavka najbliža istini je da su 30. avgusta stigli u logor Brünn, u neposrednoj blizini logora »Berlin«.

Po dolasku u centralni logor, K. I. govori: »Na zapanjujuće slike smo naišli. Dvanaestorica ljudi su bili vezani na stubove za kažnjavanje. Nas, iz logora Heidenau, su smestili u logor Brünn . . . tu, u logoru Brünn, stenica je bilo mnogo, sa tavanice su masovno padale na logoraše, koji su pokušali da spavaju . . . Čuvari, koji su se u logoru Heidenau čovečno ponašali, ovde su podivljali poprimajući ponašanje koje je ovde bilo uobičajeno. Tada smo došli do saznanja da radna snaga više nije potrebna . . . U logoru Brünn posla nije bilo. Tavorili smo strepeći šta će sa nama biti«.

Svi svedoci naglašavaju u svojim sećanjima razliku između logora Heidenau i situacije u logorima u Boru. Najtačnije deluju reči, čoveka koga smo već citirali, a to je Zoltan Kovač: »Kružilo je obaveštenje koje je izdao potpukovnik Maranji, da oni koji izostanu usput, u toku povratka, biće streljani«.

Reči borskog krvnika Maranjija su predstavljale vrhunac neljudskosti, koje su prorokovale tek nastupajuće strahote.

Ogoleli fašizam, ovaploćen kroz Maranjijeve reči, poovd je stvaranju Radnotijevog *Usiljenog marša* iz koga citiramo dva poslednja stiha:

»Sve će to možda biti još . . .
Ne idi dalje prijatelju moj,
Mesec je danas visoko propet!
Zovni me i ustat ću opet«.

A LA RECHERCHE . . .

Oni koji su upoznati, sa kasnije nastalim strahotama, sa pravom će se upitati da li je bilo bekstava, ili pokušaja bekstava u krugovima logoraša iz Heidenaua? Odgovor je kratak: za vreme boravka u planinama nije bilo ni pokušaja bekstva, ni bekstva, a odavde iz logora Brünn, to je već bilo nemoguće. Činjenica je da su 402 čoveka pristigla u logor Heidenau iznad Žagubice, 2. juna, i da su u istom

Izgradnja tunela »Borska reka«

broju krenuli u centralni logor u Boru, a odatle natrag u Mađarsku. Poznato mi je vladanje tih ljudi, osuđenih na prinudni rad, za vreme tih događaja. Poznat je i verodostojan podatak da su tri lekara iz tog logora odlazila u šumu da leče ranjene partizane. Postavlja se pitanje zašto nisu ostali sa partizanima? To se u prvom redu odnosi na mladog Ištvana Breuera, koji je trgovao sa njima. I zašto se nije ostvario plan Jožefa Kardoša, da krajem avgusta magacin prehrambenih proizvoda otvori partizanima i da se istovremeno sa još nekočinom drugova priključi njima. Pitanja bi se mogla postavljati u nedogled. Saznanja su takva da su bekstva bila tipična za logore gde je situacija bila najteža. To su bili logori Berlin, Brünn, i Bregenz. Iz tog logora bekstva su bila česta i brojna. Veliki broj se uspešno završio, ali su mnoga završena hvatanjem, ili smrću.

Bežanje je podstaknuto neljudskim ophođenjem i stvoreno je iz beznađa kada je i smrt predstavljala spasenje. Nasuprot tome, situacija u logoru Heidenau bila je takva da je bekstvo predstavljalo hazard sve do kraja avgusta, kada je zbog pogoršanja odnosa prema prinudnim radnicima, planova o bekstvu ipak bilo. Osim onog plana koga je Kardoš pripremio, koje je još jedno u nizu koje nije uspeo, bilo je još planova o kojima govori Oliver Hološ: »Nakon kapitulacije Rumunije, ponašanje čuvara se pogoršalo, već i zbog njihove nespokojnosti. Maltretiranja su učestala kao proizvod neraze u očekivanju da li će prednadirućom oslobodilačkom silom, imati vremena da se povuku. Zatočnici su se plašili i toga da će se pred nadirućom os-

lobodilačkom silom, bez čuvara, toliko rasplamsati da će, ili upaliti logore, ili mitraljirati zarobljenike. Skopčano sa takvim ponašanjem čuvara, stvorena je jedna grupa spremna da krene u bekstvo na najmanji sumnjivi znak.

Bliskom krugu prijatelja Jožefa Kardoša pripadao je i Laslo Kalman, čija sećanja evociramo: »Postojala je dilema, vratiti se u Bor i ostati zajedno, ili pobeći. Ukoliko iz Bora krenemo zajedno kući, znali smo da nas tamo očekuju sovjetske trupe. Pronele su se i vesti, da se u okolini ne nalaze Titovi partizani, već četnici, koji su pre nekoliko dana sa radnog mesta odveli nekoliko prinudnih radnika i poskidali ih do gole kože«. Bili su to pripadnici logora Röhn, o čemu svedoči pripadnik tog logora, Laslo Tabi: »O svemu ovome se znalo jer je postojala povezanost između logora — nastavlja Laslo Kalman, znači da smo o svemu bili obavješteni. I to je jedan od razloga što je logor u celosti stigao u Bor«.

Ukupno 6 000 prinudnih radnika, među njima i oni iz logora Heidenau, dve nedelje su proveli u Boru, očekujući polazak. Šesnaestog septembra, kasno popodne, pronela se vest da će narednog dana biti polazak. Doznalo se i to da će u prvom trenutku poći samo 3 000 ljudi, dok će ostalih 3 000 čekati još nekoliko dana na polazak iz Bora. Obrazloženja nije bilo. Pročulo se, međutim, da će od »Požarevca putovati vagonima, a da za svih 6 000 nema dovoljno mesta« (Oliver Hološ). Na koji način su vršena odabiranja, postoje kontradiktorna svedočenja. Po nekima, prednost su imali oni koji su još 1943. godine došli u Bor, po drugima krenuće prvi oni mlađih godišta. S obzirom da je bilo slučajeva da su čitavi logori ostavljani za kasniji polazak, čula su se tumačenja da su to oni logori iz kojih su pokušavana, ili vršena bekstva, i da je to kazna koja ih sustiže. Po podacima od preživelih, ceo logor Heidenau bio je određen za polazak u prvoj grupi. Pa ipak, njih 80 je ostalo u Boru. Protivrečna su mišljenja o tome kako je Radnoti dospelo u prvu grupu. Prema pisanju Ištvana Đerđa u knjizi »Na smrt osuđeni« jedan narednik, po imenu Kovač, verovatno je to bio Imre Kovač iz Debrecina, uspeo je da preko izvesnog nemačkog logorskog poverenika dr Junga uvrsti Radnotija u tu prvu grupu. Slično svedoči i Bila Mario iz logora Röhn, ali je to svedočenje zasnovano najverovatnije na delu Ištvana Đerđa. Taj podatak zabeležen je i u brošuri »Radnotijevi poslednji borski dani« (Izdanje Kortarš, 1946., 1829—30).

Za te dane vezani su i Radnotijevi susreti sa logorašima iz Röhna, a to su: Pal Justus, Bela Marija i Sandor Salai. Do tada napisane pesme, izuzev pesama »Koren« i »Prva razglednica«, prepisane, predao je Šandoru Salaisu, sa namerom da budu sačuvane, ukoliko on ne preživi te dane. Tako je, pet u Srbiji napisanih pesama, posredstvom Šandora Salaija, objavljeno u časopisu »Penušavo nebo« (Tajtékos ég), u proleće 1946. godine, kada još nije bilo utvrđeno da li je Radnoti živ, ili mrtav. Nije utvrđeno zbog čega Radnoti nije predao Šandoru Salaiju, tada već napisane »Korene« i »Prvu razglednicu«. To spada u domen pretpostavki. Verovatno je »Korene« još želeo doradivati. U, iz grobnice izvađenom rukopisu vide se ispravke.

Za »Prvu razglednicu« je nelogična pretpostavka da bi je već komponiranu držao u sebi. Ko to zna?

O događajima oko priključivanja u grupe za polazak svedočenja su nesigurna. Samo je jedno sigurno, svako je želeo da krene sa prvom grupom. Oni koji nisu bili na listi, sve su činili da što pre krenu kućama. Kod onih 3 000 koji su bili osuđeni da ostanu, gospodarila je panika. Po mišljenju Jožefa Kardoša, atmosfera je bila takva da je vladalo uverenje da će oni koji budu ostali, biti ubijeni. Zbog toga je bilo presudno ući u prvu grupu. Laslo Kalman kaže: »Bilo je takvih, od onih koji nisu upali u prvu grupu, koji su upali u depresivan grč i plač. Zoltan Kovač, pak, ovako svedoči o tim danima: »Govoreći peštanskim žargonom, svako se »koprcalo«, da se prošvercuje u prvu grupu po svaku cenu. Međutim, ispostavilo se da je to bila greška. Nikad se ne može znati šta je ispravno. Mi koji smo ostali . . . bili smo razočarani u uverenju da nam životna sveća dogoreva. Vladalo je uverenje da će na nama Nemci iskaliti sav svoj bes, a da su od toga spašeni oni koji su već krenuli. Takvo je raspoloženje vladalo u drugoj grupi«.

★

Pre nego propratimo Radnotijev povratak ka Mađarskoj, osvrnućemo se na neke događaje oko istorije druge grupe koja je određena za povratak. Nakon polaska prve grupe, ostalih 3 000 ljudi, bez ijednog izuzetka, bili su pridodati logoru »Berlin«. Posla ni dalje nije bilo, izuzev besciljnih zadataka, koji su izmišljeni radi inučenja i šikaniranja prinudnih radnika. Gabor Varga, advokat u Budimpešti, koji je bio u logoru »Laznica«, a koji je i sam ostao za drugu grupu, ovako priča . . . »Sitne barice po krugu logora trebalo je zasuti zemljom. Maranji je imao 4—5 konja. Nisu konje puštali na ispašu, nego je 3 000 prinudnih radnika bilo prisiljeno da bere travu, kako bi se konji hranili . . . Pred sam polazak, dobili smo zadatak da u neposrednoj blizini logora porušimo jednu zgradu. Opeke smo morali nositi u logor. Onaj koji bi doneo oštećenu ciglu, na ulazu je dočekivan od narednika Časara i do krvi prebijan volovskom žilom. Prebijan bi bio i onaj koji bi doneo manje od 5—6 cigala. Dešavalo se da nekome, koji je poneo sasvim neoštećene opeke, usput od trenja one popucaju. Bio je i to dovoljan razlog za batinjanje«. (Česar je bio jedan od najnemilosrdnijih borskih krvnika. Nakon oslobođenja, Narodni sud ga je u Segedinu osudio na smrt vešanjem). Postojali su i drugi metodi mučenja i neljudskog ophođenja sa prinudnim radnicima. Laslo Tabi iz logora Röhn je pričao da su jednog njihovog druga, jednostavno bacili u klozet.

Tamo je postojala jedna ogromna zajednička latrina. Zamalo da se čovek udavi. Spasli su ga u zadnjem trenutku. Grozan je to utisak ostavilo na sve nas.

Pod ovakvim okolnostima, citiram dalje Lasla Tabija, dani su postojali mučniji, neizvesniji, a želja da se dospe u prvu grupu je rasla«.

Više od deset dana nakon odlaska prve grupe, po nekima 25. ili 26. septembra, po drugima 29., krenulo je i preostalih 3 000 ljudi.

O nastalim događajima, ponekad se pozivam i na druge, ali, uglavnom, citiram Lasla Tabija, »bio je petak, padala je kiša, pred večer smo stigli do jednog već napuštenog logora, gde smo skriveni pod žbunjem i drvećem, proveli noć«. Logor je svojevremeno Radnotijevo prebivalište bilo, logor Heidenau. I taj logor, kao i ostale, nakon odlaska stanovnika, partizani su uništili. Tako da su ljudi iz druge grupe noć proveli pod ruševinama logora, doznao sam od Gabora Varge . . . »U subotu, nastavljamo kazivanje Lasla Tabija, po divnom sunčanom vremenu nastavili smo put. Imao sam iskustvo još iz Ukrajine, da prilikom ovakvih marševa treba ići na čelu kolone. Razloge ovome neću sad objašnjavati. U ovom slučaju oni nisu bitni, jer je, i inače, poznato da se sa čelne pozicije teže izostaje . . . Još u Boru dobili smo mogućnost da uzmemo sa sobom kolica, gvozdena, ali veoma pokretna kolica, u koje smo smestili preostali deo imovine. Tu su spadala: ćebad, odeća, hrana i sve što se moglo pribaviti, a što bi, i pod ovako bednim okolnostima, koristilo na ovakvom putu. Sve smo to u kolicima nosili . . .

Bila je subota ujutro, i mi smo polako hodali dalje. Kad od jednom na jednom planinskom prevoju, pre bi se reklo na vrhu jednog brežuljka, zabezeknuto smo spustili svoja kolica, jer iznenađeno primećujemo da se približavamo stražarima koji su dvesta-trista korčari išli pred nama. Polovina čuvara je uvek išla ispred kolone, a druga iza. Ne samo u našem slučaju, već su čuvari svih 3 000 ljudi išli podeljeni. Iza nas se tu i tamo čuo po neki pucanj iz puške, ali tome nismo pridavali poseban značaj . . . Sećam se, još se raspravljalo o tome da li smo prošli onu zonu koju kontrolišu partizani, na putu iz Bora ka cilju kojemu smo išli, ali koji nismo znali gde je. Znali smo da idemo u Mađarsku, ali pojedinosti i faze tog puta nisu nam bile poznate. Ako smo i nešto znali, toga se više ne sećam. Jednom rečju, primetili smo da su oni pred nama zastali, što je utoliko bilo čudnije, jer od jutrošnjeg polaska nije prošlo ni pola sata. Kada smo se približili gospodi oficirima, vidimo da oni otkopčavaju svoje opasače i predaju ih trojici mladih ljudi u civilu, koji su samo na glavama imali vojničke kape. Na kapama su imali velike crvene zvezde. Iz toga smo zaključili da su se dogodile neke bitne promene. Sa obe strane puta, iza brežuljaka, pojavile su se još nekolike grupe od 10—12 naoružanih ljudi, tako da je u roku od pola sata cela stražarska grupa bila razoružana . . . Potpuno razoružane stražare i nas, otpitali su do jednog malog sela, gde su nas postrojili na jednoj blago kosoj čistini. Tada nam je jedan oficir na konju, uz veoma lošeg tumača, objasnio da smo sada slobodni. Međutim, to je donelo još jednu brigu, jer nam je objašnjeno da za nas hranu ne garantuju, pošto i njima ona nedostaje. Ni oružje ne mogu dati, sem onima koji im se dobrovoljno priključuju«. U dodatku Tabi Laslovom kazivanju, navodimo nekoliko rečenica Zoltana Kovača: »Mi smo se tako oslobodili, što je naše stražare, njih oko 250, na nekih 40 kilometara od logora Heidenau, razjurila grupa od oko 40 partizana. Ovi su, naime,

Logor na Crnom vrhu

samo tada bili heroji, kada su mogli nesmetano da batinaju, a kada je borba došla na red, razbežali su se od prvog pucnja . . . » Nakon zarobljavanja stražara, partizani su formirali statarijalne sudove i na osnovu svedočenja bivših zarobljenika, čuvare sadiste stigla je zaslužena kazna.

Za oslobođene logoraše iz druge grupe postojale su dve mogućnosti: pristupiti partizanima, ili nastaviti put dokle je to bilo moguće. Kod mnogih je prevagnulo dugogodišnje odsustvovanje od porodica, i oni su izabrali nastavak puta. Međutim, nije mali broj onih koji su se priključili partizanima. Povratnici su se neko vreme zadržali u Rumuniji, pa kada se i jedan deo Mađarske oslobodio, preko Temišvara su se prebacili u Segedin. Iz Segedina su se upućivali kućama, već kako se koji deo oslobađao. Iz druge grupe svi su se vratili živi. Među njima je bio i Šandor Salai, koji je prilikom susreta sa pesnikom u centralnom logoru u Boru preuzeo pesme i preko Temišvara, u februaru 1946. godine, stigao u Budimpeštu.

★

Kada su 3 000 pripadnika borske druge grupe, oslobođeni od strane partizana, još pre deset dana favoriziranom sinatrana prva grupa, već je preživljavala prve strahote. Izgladnelu grupu u hodu proredivala su oružja pratioca. U Miklošu Radnotiju, rastuće strahote dostigle su istinitost, u sedam, u Srbiji napisanih pesama. Nastavci

»Prve razglednice«, bitno se razlikuju od predhodnih ostvarenja. Međutim u zapanjujućem finalu, stvoriće u sebe zatvorenu koncepciju.

Međutim, prozorimo sada i o ranije nastalim ostvarenjima, sveobuhvatno posmatrano iz pesnikove prakse.

»Usiljeni marš« je bila poslednja pesma nastala u logoru, sedma po redu. Na kraju prvih šest je »Prva razglednica«, jedina manjeg formata, koja u odnosu na druge predstavlja pesmu novog stila. U novom stilu pisana »Prva razglednica«, međutim, zadržava kontinuitet misli iz prethodnih ostvarenja.

Nazvavši te pesme borskom himnom, već smo govorili o najbitnijim karakteristikama tih sedam u Srbiji nastalih pesama, naglasak smo dali tome da je pesnik u ovim pesmama oglašavao život, želju za životom i slobodu, a ne smrt. Govorili smo i o tome, da se u tim ostvarenjima, kao uostalom u svim Radnotijevim pesmama, osvedočuje nepobitna lirski verodostojnost. Preživljenu stvarnost, od početka jula, do 15. septembra, ugradio je u stubove svojih pesama.

Elemente realnosti, tek u redovima »Sedme ekloge« nalazimo, ali se oni odnose i na druga ostvarenja. Stvaralaštva različite kompozicione svojstvenosti spleo je u san »O lepoj slobodi«.

Bilo je reči o tome da je juče iz logora Heidenau, i ovo danas, stopljeno u jedno. Stapa se u jedno sa domom, sa žarkom brigom za svoje najbliže. I o tome smo pisali, da san i mašta zajedno lebde sa stvarnošću; i sve što se dešava u logoru, srasta sa dalekim domom i pesnik visoko uzdiže svaku realnost, koja stiže nova obeležja.

Iz prethodnih redova proizilaze još neka otvorena pitanja. Ponovo citiram konstatacije: »U pet i po mesečnoj Radnotijevoj kalvariji rođenim pesmama, »Sedma ekloga« je bila uvertira, ali i ona se vezuje za njegovu raniju poeziju«. Primera radi, navešćemo pesmu pod naslovom »Predeo sna«, koja je završena pred samo pesnikovo pozivanje na prinudni rad, a koja po metodu predstavlja pripremu za borske himne. Ono što se u *Predelu sna* priprema, u *Sedmoj eklogi* se ostvaruje, i nastavlja u *A la recherche*, kao i u pesmama *Pismo supruzi* i *Usiljeni marš*.

Na ta otvorena pitanja želeo bih dati odgovor. *Predeli sna*, koju smo naznačili kao predhodnicu borskim himnama, bila bi pogodna kao začetnik odgovora na neka pitanja. Međutim po mom mišljenju, lakše ćemo se približiti problemu i jednostavnije doći do odgovora, ako bacimo pogled na jedno ranije Radnotijevo ostvarenje. To je prozno delo iz 1939. godine, pod naslovom *Mesec blizanaca*.

To delo predstavlja zaključak, zaključak proznim delom jednog prethodnog lirskog ciklusa, čija je tematika pesnikovo detinjstvo, prožeto desetogodišnjim uspomjenama, koje su osnova za stvaranje pesama.

Smrt majke, brata blizanca i oca, taj red snirti počeo je pesnikovim rađanjem da bi se završio četrnaest godina kasnije. U obeležjima njegovih pesama, u poluredovima, redovima, delovima i čitavim kompozicijama, pojavljuje se često tokom desetak godina.

Ta uspomena na detinjstvo, zatvara se *Mesecom blizanacu*, što u isto vreme znači, zaokruživanje dotadašnjeg pesnikovog puta.

Zatvaraju se strahote detinjstva, napokon, iz godine u godinu pritiskivale su ga te uspomene uz stalnu strepnju za sopstvenu sudbinu.

U toj pesničkoj prozi, jer Radnoti je pesnik i u proznom delima, sijaju uspomene detinjstva kao neke grozničave slike. Te slike snagom realnosti, kao prizori iz stvarnosti, oživljene su na stranicama njegovih dela.

Ovim, u velikoj meri objašnjavamo i metode njegovog rada. Kao u *A la recherche du temps perdu*, gde je od Prusta usvojenim metodom, stvorio svoj sopstveni. Kao što je francuski pisac u svom romanu *Traganje za izgubljenim vremenom*, pribegao uspomenu, to isto Radnoti čini u *Mesecu blizanaca*.

Nije to sećanje koje potiče iz dokumenata, već iz sećanja koja se vremenom talože. Stvarnost detinjstva Radnoti oživljava, ali tako, što međusobnu povezanost detinjstva i mladićkog doba, sa maštom formira u jednu celinu. Kako se lati detinjstva, ono se ispreplete sa pojavom pisca — a to je to, što *Mesec blizanaca* čini svojstvenim Radnotiju. Ono povezuje događaje iz vremena detinjstva i događaje iz vremena pojave dela, 1939. godine.

O Prustovom romanu se obično kaže: nije to priča nego sećanje. Radnotijevo prozno delo na sličan način, iz stvarnosti, 1939. godine, iz njegovog savremenog osećanja i mišljenja, prelazi na sećanja iz detinjstva. (O tome sam već pisao povodom objavljivanja *Meseca blizanaca*, nakon oslobođenja, u izdanju Magyar Helikon 1959. godine).

Metod koji se rađa u proznom pisanju, 1939. a sazreva u kasnijim lirskim ostvarenjima, svoju potvrdu doživljava u borskim himnama. Radnoti je duboko svestan pesnik. Svesnost svoje metodike izrazio je u jednom od svojih remekdela, u *A la recherche*-u. Ali, bez kolebanja ih prenosi i na *Sedmu eklogu*, *Pismo supruzi* i na *Usiljeni marš*, kao celu kompoziciju. U toj kompoziciji mesto zauzima i *Prva razglednica*, koja pripada istoj grupi pesama. Samo su *Koren* i *Osma ekloga* izuzetak u odnosu na ostale, u Srbiji napisane pesine. U pet nabrojanih pesama pesnik se na sličan način približava prošlosti, kao u *Mesecu blizanaca*: aktuelnost i stvarnost u njoj spaja sa detinjstvom, dok u ovim pesmama to je dom i voljena žena.

Laslo Nemet u jednoj svojoj davnoj studiji ovako piše: »... Slike prošlosti su bezbrojne, a one koje do nas dopru, broj im je značajno mali. U Prustovim romanima, one se mogu izbrojati. Ipak, ako imamo prošlost, uz pomoć nekoliko čudesnih slika, mi ćemo imati dodir sa prošlošću. One su stvarne, jer ih se autor seća, da bi ih sačuva za nas, što smatram veoma važnim...« (Prustove metode, Tanu 1932. — 33 — 3 — 1).

Šta je moglo biti značajno za Mikloša Radnotija, tamo u logoru Heidenau, među planinama, i kasnije u centralnom logoru u Boru, što je moglo biti ono bitno što je stvaralac morao sačuvati u sećanju, što je smatrao važnim. To je sećanje na dom, na domaći predeo, ta »sveža veranda«, »dok se pekmez hladi«, a »međ granjem bi

se ljuljao zreli goli plod«, pa »davne krotke večeri«, kada su »prijatelji vedri, veselo ispijali francižkanac«, i sve to prožeto likom drage osobe i sećanjem na njen poljubac. To su, uglavnom, bile pesnikove uzdanice, od svih, najviše žena. Pleo je čudnovatu pesmu u kojoj je dodirnuo prošlost i stvarao nadu u budućnost. Na taj način se maša jedine sigurne nade, liku voljene žene i uspomena na dom, kao što se u *Mesecu blizanaca*, maša za detinjstvo. Ali, ispravljam se, tačnije moram upotpuniti formulaciju. Što se metode tiče, to stoji. Međutim, tamo se maša za strahote i grozničave uspomene, sadia je to ohrabrenje i nada.

Još samo jedno zapažanje. Priroda je od rane pesnikove mladosti figurirala u njegovoj iskrenoj lirici. Čitajući pesme koje je napisao daleko od doma, čini se da je tamo nije primećivao. Borski logori su bili smešteni u divnoj prirodi zlatnožutih planina. O lepim predelima Srbije, Radnoti nema ni jedne osećajne reči. Kada govori o tim predelima, on »divlje planinske staze« spominje, ili pak, »divlje« i »slepo« je tamo sve. Kada o lepoti prirode zbori, onda to vezuje za povratak kući.

*»U prnjama i ćelavi logoraši kući lete
iz gluvih zabiti Srbije u skrovite domaće predele.
Nad nama frkće gnusoba smrti.«*

Tokom ovih dugih redova, tek sada to primećujem, nisam pomno ispitao put prve grupe. O svemu drugom sam govorio, samo ne o skoro dvomesečnom užasno krvavom putu. Radnoti je to pretrpeo; na kraju moramo i o tome govoriti.

Iz centralnog logora, krenuli su istim putem kojim je kasnije krenula i druga grupa. Prvu noć su i oni proveli u okolini logora Heidenau. Nekadašnje njihovo prebivalište, 18. septembra, bilo je razoreno. Po sećanju nekih svedoka, partizani su logor i zapalili. Ovdje su uzeli gvozdena kolica, u koja su manje grupe smestile svoje stvari. Gurali su ih na smenu u toku puta. To je bilo veliko olakšanje, jer je logor Heidenau ležao na oko 1 000 metara nadmorske visine, a odatle se put spuštao prema Dunavu. Od 3 000 prinudnih radnika formirana je kolona, sa petoricom u svakom redu, a koja se protezala na više od jednog kilometra. Imali su dva zapovednika. Ispred je išao natporučnik Pataki, a na kraju kolone natporučnik Juhas. Svaki zapovednik logora išao je sa svojim logorašima.

Dugačka kolona krenula je tempom od oko 30 kilometara na dan, ka 150 — 180 kilometara udaljenom Beogradu. Prvi, i kako se kasnije ispostavilo, glavni problem bila je ishrana. Pre nego što su napustili logor Heidenau i krenuli 29. avgusta u Bor, poručnik Antal Sal je podelio svu postojeću zalihu hrane. Među tim, dvonedeljno čekanje na polazak, iscrplo je skoro celokupnu zalihu hrane.

Salovi ljudi su u prvim danima, ipak, lakše podnosili marš, od drugih logoraša, koji su pre toga imali slabiju ishranu. Sedamnaestog septembra, pri polasku iz Bora, dobili su »nešto kao konzerve«, ali je to pre bilo dovoljno za jedan, nego za dva dana . . . (Antal Sal). Slično svedoči i mladi Ištvan Breuer: »Provijant se sastojao od rib-

Ije konzerve u paradajzu . . . ali se to teško moglo pojesti bez hleba . . . Ovo je bilo dovoljno samo za nekoliko sati, a ne za dane . . .« Po sećanju K. I., dok su još prolazili pored logora, kod Zagubice su ponovo dobili nešto hrane. Nakon ta dva snabdevanja, seća se K. I., nastalo je gladovanje, a počela su i prva ubijanja: »Prvo streljanje se dogodilo tako što je neko od naših drugova ukrao sa njive kukuruz, a jedan oficir ga je jednostavno ubio. Natporučnik Juhas, koji je išao na začelju, isticao se davanjem primera. Nemilosrdno se ponašao, a i oružje je lako potezao. Njegovo ponašanje podstaklo je i stražare da se slično ponašaju. Samo je Antal Sal bio izuzetak među oficirima«. Već smo ranije citirali Lasla Palaštija: . . . »on je jedini, zabranio da se prinudni radnici batinaju« (*Roman o borskom putu smrti*, Aron Gabor, Budapest 1945). Na taj način grupa iz Heidenau logora nije imala ljudskih gubitaka, a bila je pošteđena i većih maltretiranja, bar do Beograda. Po sećanju K. I., Radnoti je loše podnosio pešačenje, lako se umarao i bio je pesimistički raspoložen, slično kao i kada se iz Vaca polazilo za Bor.

Ljudsko ponašanje srpskih seljaka davalo je jedini podstrek, u tom opštem gnusnom ponašanju. Dobacivali su usput kukuruz, jabeke, hleba, cigarete, stavljajući na taj način i svoj život na kocku. Kasnije su skrivali i odbegle logoraše, ukazivali pomoć i lečili ranjene.

Nakon pet-šest dana pešačenja približili su se Beogradu. Poznavajući raspoloženje građana, i na osnovu dogovora sa Nemcima, tek posle smrkavanja su sprovedeni kroz grad, i tada u pratnji nemačkih SS džipova. Uprkos svemu građani su ih primetili, i nemareći što ih okružuju naoružani motorizovani Nemci, bacali su im cigarete i hranu.

»Ponašanje građana bilo je simpatično. Primera radi, iz jedne pekarske radnje bacali su nam hleba . . . Činilo se da je cela radnja ispražnjena: oni su bacali, a mi smo hvatali hleb«. (Laslo Kalman).

Nakon Beograda odveli su ih na Zemunsko ostrvo. Bili su to paviljoni nekadašnjeg Međunarodnog sajmišta. Ranije su Nemci na ovom mestu streljali beogradske Jevreje. U užem Radnotijevom društvu bili su Jožef Bardoš i K. I. Zajedno su bili smešteni u bivši paviljon holandske firme Filips, na čijim stepenicama su proveli noć. Sada su bar imali krov nad glavom, jer do sada su noćivali isključivo pod vedrim nebom. Tamo su i nešto hrane dobili. Rano ujutro, usiljenim maršem, odveli su ih na obalu Dunava, gde su ih natovarili na skele i prevezli ih na drugu obalu, put Pančeva.

»Pakao je počeo kod Pančeva, govori K. I. Ko zna iz kakvih pobuda mađarski čuvari proglašeni su isuviše čovečnim, te su im zbog toga pridodati tzv. Volks SS stražari, formirani od okolnog švapskog stanovništva. Priključenjem Volks SS čuvara, počelo je masovno uništavanje. Od opštine do opštine menjala se SS postava sa kojom se nikakav lični kontakt nije mogao uspostaviti . . . Uz stalne rafale i pojedinačne pucnje, tekao je marš, a ljudi su se neprestano osipali. Istupiti iz kolone se nije smelo, čak ni radi fiziološke potrebe. Onaj koji bi to učinio, bio je odmah ubijen. Najčešći način ubijanja je bio,

što bi zaostale, na začelju kolone, jednostavno pokosili rafalom iz mašinskih pušaka. Tako su se oni sa začelja, svojski trudili da se što više primaknu sredini kolone. Tada bi se, na sredini stvarala gužva, a onda su SS-ovci tamo počinjali pucnjavu. Zaostajanje je prouzrokovalo i to što je snabdevanje hranom i vodom potpuno prestalo i bili smo iznemogli, nismo mogli izdržati neprestano hodanje. Na ovom delu puta mnogi su stradali. U ovakvom masakru stigli smo do titelskog mosta, koji je tada predstavljao mađarsku granicu« (K. I.). O ovom delu puta slično svedoči i Laslo Kalman: »... Pucali su na one koji bi zaostali ili istupili . . . i ja sam utrčao u jedan vinograd i nabrao punu kapu grožđa, dok su meci zviždali nad mojom glavom«.

Verovatno se »Treća razglednica« odnosi na ove događaje, iako je potpisana 24. oktobra, u Mohaču.

*»Četa se kužno u gomili vrti.
Nad nama frkće gnusoba smrti«.*

»Pod ovakvim okolnostima, nastavlja Laslo Kalman svoju priču, više kilometara se oteгла kolona. I kolica koja smo gurali učinila su da ona bude duža . . . Čitav dan smo pešaćili, pred večer bismo se ulogorili, obično na nekoj ledini, gde nije bilo drveća; postrojili bi nas u obliku četvorougla i to bi bio logor. Pod tim se podrazumevalo da bi svaki legao tu gde se našao, na svoj kaput ili ćebe. Stvari koje smo nosili svakim danom su bivale sve manje, jer ih nismo mogli više nositi. I kolica smo odbacili, jer više nije imalo svrhe gurati ih, pogotovu nisu bila od koristi kada je padala kiša. Tada bi se točkovi zaglavljivali u blato . . . Od stvari smo prvo ćebad odbacili, kao nepotreban teret. Ustvari, ćebad je i te kako bila potrebna, ali smo se morali postepeno svega oslobađati«.

Kod titelskog mosta, tadašnje mađarske granice, situacija se uveliko popravila. Volks SS stražari su otišli, ostali su samo mađarski čuvari, oni iz Bora. Makoliko da izgleda čudno, ali nakon zverstva SS čuvara stražari na mađarskoj granici činili su nam se kao »spomenici dobrote«. (Formulacija K. I.). Od Titela put je vodio prema Novom Sadu. U toku puta se gladovalo, svako pribavljanje hrane značilo je olakšanje. »... U Novom Sadu smo dobili uredno sledovanje. Tamo je bio jedan potpukovnik(?) jedan stariji čovek, tada je mogao imati oko 56 godina, došao je i izvodio grupe od oko 100 ljudi . . . Nahranio ih je, napojio, a postojala je mogućnost da se čovek i okupa, dobili smo dosta hleba i kobasica. Vodio je grupe na tročasovni rad, ali se nije moralo ništa raditi, samo je izvodio i vraćao ljude. Nahranio, napojio i vraćao« (Ištvan Breuer).

Nada, koja je ponovo rođena na mađarskoj granici, a pojačala se u Novom Sadu, nije dugo trajala. Sledeća stanica bila je Crvenka, mesto čuvenog krvavog masakra. Tamo je za samo nekoliko sati 500 prinudnih radnika ubijeno i bačeno u zajedničke rake. Međutim, ljudi su još bili puni nade. Naročito su se nadali oni iz logora Heidenau. Od 3 000 onih koji su krenuli, mnogih više nije bilo. Oni iz logora Heidenau, bili su još pod komandom Anatala Sala. O čovečno-

sti Antala Sala, K. I. je sledeće rekao: »Pred Crvenkom, on, K. I. upitao je svog »zapovednika straže« da li bi u Somboru postojela mogućnost da poseti nekadašnjeg direktora škole svoga oca? Sal je dobronamerno odgovorio da će se u Somboru o tome dogovoriti«. Ljudi iz kolone su se nadali da će ih u Crvenki utovariti u vagone. Nadu im nije pokolebala ni činjenica da su se već dva puta prevarili. Jednom je takva nada postojala kod Požarevca, a kasnije i kod Beograda. Obe su se izjalovile.

U Crvenku su stigli posle podne. Sigurno je da je to bilo 6. oktobra. Ispod Radnotijeve *Druge razglednice*, stoji datum Crvenka, 6. oktobra 1944. godine, a zatim i svedoci su jednodušni u toj oceni. Smestili su ih u jednu ciglanu na kraju sela. Radnoti i K. I. su se smestili na vrhu jedne peći. Pronašli su klip suvog kukuruza i to su pokušali da jedu. Kasnije su se morali smestiti na slobodnom prostoru, između sušare za cigle. U blizini je bio jedan svinjac, pun crnih svinja. Pored ograde svinjca bile su hranilice, valovi, puni kukuruzne prekrupe. Krišom su uzimali, tū, za svinje namenjenu hranu i jeli (K. I.).

Kada su stigli u crvenački atar, desio se jedan zastrašujući detalj. Događaje upoznajemo posredstvom svedočenja Antala Sala: »Bilo je nekako rano popodne, čini mi se, kaže Sal, kada smo stigli na prilaz Crvenki. Tada se pojavio jedan automobil i u njemu jedan nemački SS general. Znao sam samo da pripada SS diviziji »princ Eugen« (reč je o generalu Vogelu). Kolona je stala i ja sam pošao napred do Patakija da vidim šta se dešava. Oni su već stajali kod automobila, i ja sam mogao da čujem kada je general pitao: »Ko su ovi?« Pataki je odgovorio: »Idemo kući u Mađarsku, bili smo tu i tu« . . . Meni se odmah nije dopala cela situacija. Nečeg zloslutnog je bilo na licu tog generala. Ali, nesluteći ništa, smestili smo momke i sami smo potražili kvartilj u jednoj seoskoj kući . . . »Zla slutnja se obistinila, svom svojom tragikom, iako je Mikloša Radnotija i njegovo uže društvo, privremeno mimoišla, jer pre nego što će narednog dana početi masakr, grupa u kojoj su bili nekadašnji pripadnici logora Heidenau, već je krenula iz Crvenke. Međutim, i taj polazak ima svoju predistoriju.

Upoređujući izjave svedoka, događaji su se ovako odvijali: »Tog jutra, jedan deo prispelih probuđen je u 3 sata. To je već bilo neobično, jer se do tada ustajalo oko pet ili šest sati. Kada su ih probudili u tri sata, postrojili su ih i naređen je pokret. Puknili smo se nekako, kada odjednom stiže novo naređenje: Nazad! Nema polaska! U isto vreme kada smo dobili to naređenje, već su se pojavili SS-ovci. Njihove stražare smo ugledali na brežuljku iznad ciglane. Oko iskopina zemlje isto su bili SS-ovci, kao i u krugu ciglane. Mađarski čuvari su se postrojili i otišli. Odjednom smo primetili da smo nemački zarobljenici. Nemcima se nismo smeli obraćati, a ni njima nije bilo dozvoljeno da sa nama razgovaraju (Laslo Kalman).

O drugom danu u Crvenki K. I. kaže sledeće: »Bio je hladan kišovit dan. Između sebe odmeravali smo mogućnosti. Počelo je da se smračuje i smestili smo se pod ciglarske peći na slamu. Samo što smo

se smestili, upala je jedna grupa SS-ovaca i grubo udarajući na sve strane naredila postrojavanje. Naš uži krug je opet bio zajedno. Pogledali smo se, trebalo je doneti odluku da li se postrojiti, ili se sakriti? Postavilo se pitanje, gde se sakriti. Nismo imali kud, morali smo u stroj. Posle postrojavanja povelili su nas u pravcu nasipa železničke pruge. Mislili smo da će nas tamo streljati. Ali se to nije dogodilo. Prugom su nas poterali do jednog sela, čije ime počinje sa slovom V, toga se dobro sećam, ali sam siguran da to nije bio Vrbas. U toku puta većih nepravilnosti nije bilo, naprotiv u tom selu V dobili smo i tople čorbe za jelo, obećali su i hleba, koji, koliko se sećam, nismo dobili. Uzgred da napomenem, nastavlja K. I., nismo ni slutili šta se događalo za to vreme u Crvenki. O tim događajima u ciglani, doznao sam tek posle oslobođenja, kada sam se vratio kući«. (Radilo se o selu Vepred).

Ovome možemo dodati još ovo: Radnoti, u grupi od njih 500, iz Vepreda preko Sivca krenuo je u pravcu Mohača. Neposredno za njima krenula je još jedna grupa od 500 ljudi iz Crvenke, takođe u pravcu Mohača. Treća grupa od isto tako 500 ljudi, krenula je u pravcu Baje. Od tog trenutka među onima koji su ih sprovođili, nije više bilo Mađara. Bili su u nemačkim, SS-ovskim rukama.

Pre nego što nastavimo da pratimo dalji Radnotijev put i put njegovih 500 sapatnika, bacimo pogled na ovde nastalu *Drugu razglednicu*, i pogledajmo kako u njoj stihovi povezuju događaje.

*»Na devet kilometara odavde gore
stogovi i kuće se ruše,
a na poljima sedeći nemo
preplašeni seljaci iz lula puše.
Ovde još bosom nogom jezero muti
čobanica mlada
i oblake piju nagnuta nad vodom
kudrava stada«.*

Za analizu ove pesme velike probleme je pricinjavao datum i mesto nastanka, Crvenka, 6. oktobra 1944. godine. U suprotnosti su prva četiri reda *Razglednice*, sa skoro idiličnim poslednjim redovima. Moje je mišljenje, idući tragom, da se pesnikova *Druga razglednica* i njeni idilični elementi, ne odnose na događaje u Crvenki i na taj način ih ne treba objašnjavati.

Već i zbog toga, što Radnoti nije bio svedok krvavih događaja, nije čak ni znao o njima, sem što je pre tih događaja proveo izvesno vreme u ciglani. Mnogo pre bi se moglo reći da je u pitanju stanje koje je trajalo do dolaska na titelski most. Nakon Volks SS-ovskih nemilosrdnosti, nastalo je olakšanje i javila se nada. Radnotijevo pesništvo, već je dosta reči bilo o tome, gradilo se na realnim zapažanjima, doživljajima i iskustvima. Ovakva idilična atmosfera mogla se javiti samo posle predhodnih nemilosrdnosti.

Na taj miran deo puta, koji daje nadu, ukazuje i početak poslednja četiri reda: »Ovde još... na kraju ni to nije dvojbeno, a to se odnosi na sve *Razglednice*, da su se one za vreme marša pod različitim

okolnostima rađale. Pesma o kojoj je reč nikako nije mogla biti napisana u Crvenki. Tamo je samo mogla dobiti završnu formu, koja je upisana u beležnicu i to pri dolasku dok je još bilo mirno tog popodneva. Nikako drugog dana kada su već bili pod vlašću SS-ovaca. Pod takvim okolnostima pesnik nije mogao imati snagu da joj daje završnu formu. Ova okolnost podupire ujedno još jedno mišljenje, a to je da je datum koji je napisan ispod pesme (6. oktobar) dan kada su došli u Crvenku.

★

Kada je prvo Radnotijeva grupa od 500 ljudi napustila Crvenku, pa ubrzo i druga i treća, u Crvenki se ovo dogodilo.

SS-ovci su naredili prinudnim radnicima, koji su pripadali sektu Jehovina braća, da iskopaju jednu veliku raku. Potom su iz ciglane odvodili grupe od po 20 ljudi i ubijali ih na samoj ivici rake. Za kratko vreme su streljali 525 logoraša. Među streljanima, 5 do 6 njih je bilo samo teško ranjeno, ali nisu bili mrtvi. Sutradan im je uspelo izvući se iz zajedničke grobnice i dovući se do sela, gde su dobili pomoć i utočište. Kada je krvava orgija završena, u ciglani je ostalo manje od 1 000 ljudi. Preživeli su poterali u pravcu Baje. Uput su još 400 ljudi poubijali.

Već na samom početku SS-ovskog masakra mađarski oficiri su bili obavешteni, dok su obitali u jednoj seoskoj kući. O tome Antal Sal ovako govori . . . »Pred zoru je neko dojurio i rekao da se dešava zlo. U sobi do moje bio je natporučnik Pataki. Čuo sam glasan govor . . . Javljaју da su SS-ovci opkolili ciglanu, oterali stražare i počeli da pucaју. Ne smemo to dopustiti, rekao sam. Moramo otići do SS komande, protestovati . . . Mi nismo u njihovoj nadležnosti, mi smo pod mađarskom komandom i odgovaramo za ljude . . . Uspeo sam da ih nagovorim, da odemo u nemačku komandu . . . Nije bilo ni govora o tome da možemo dospeti do gospodina generala, već samo do nekakvog njegovog posilnog. Oficir je bio po činu, čini mi se kapetan, ili potpukovnik. Prilično nadmeno nas je primio, ležeći. U prvom trenutku hteo je da nas izbaci zbog toga što smo ga probudili . . . Međutim, kada je Pataki obrazložio zbog čega smo došli, strašno se iznervirao, izdrao se na nas, vređao nas je i rekao je da smo to i to . . . Budite srećni što ste još živi i gubite se. Prosto rečeno, najurio nas je . . . Sal i ostali su tada otišli do ciglane«. Ovako nastavlja nekadašnji zapovednik logora Heidenau: »Valjda nisam ni bio pri svesti kada sam video šta se tamo događa. Stigao je novi SS odred . . . Dali su nam na znanje da se što pre udaljimo da nas ne bi snašla sudbina onih u jami . . . Tada sam rekao Patakiju, da nam samo jedno preostaje, otići u Sombor i telegrafisati ili telefonirati u Mađarsko ministarstvo odbrane. Hitno moramo nešto preduzeti. Uspeo sam nagovoriti Patakiju da odemo u komandu. Otišli smo nas 4 do 5. Sombor je već bio pred evakuacijom . . . Našli smo . . . jednog potpukovnika . . . imena mu se ne sećam . . . ali njemu je osnovna briga bila kako da pokupi svoje stvari i da se što pre izgubi . . . Na

kraju se ispostavilo da ne postoji mogućnost da se stupi u kontakt sa Ministarstvom. Jedina mogućnost je bio jedan teleks, koji je još funkcionisao . . . Nagovorili smo jednog narednika koji je njime rukovao da pošalje poruku u Budimpeštu . . . Tražili smo hitnu intervenciju u smislu obustavljanja masakra. Čekali smo do sutradan, ali nije usledila nikakva intervencija« . . .

»Strpljenje cveta u smrt što mori.«

Radnotijeva grupa, njih 500, samo su jednu noć proveli u Vepredu. Rano ujutro, u pratnji SS-ovaca, krenuli su u pravcu Sivca. U redovima izmučenih i slomljenih prinudnih radnika ponovo se pročula vest, koja se već tri puta nije ostvarila: u Sivcu će ih smestiti u vagone. SS-ovci su se sve grublje ponašali krećući se prema Sivcu, pa i u samom mestu. Usput su sretali seljačka kola sa švapskim življem u evakuaciji. Sretali su i vojne kamione, sa kojih su ih nemački vojnici obasipali kletvama, poneki put je bilo i udaraca kundacima.

U centru Sivca SS-ovci su ih sa glavnog puta oterali na levi, sporedni zemljani put. »Kopf nieder!« — glasilo je naređenje. To je značilo da se mora leći potrbuške. Sledeće naređenje je bilo da se predaju časovnici, prstenje, burme i ostale iole vredne stvari. Ko to ne učini, biće ubijen. Stvari su SS-ovci pokupili. Opljačkani ljudi su bili spremni već na sve, »izgladneli, žedni«, priseća se K. I. »Ja sam već počeo piti vodu iz lokve ispod sebe. Tada sam bio skoro siguran da nije mnogo još ostalo od života. Radnoti je ležao u mojoj neposrednoj blizini. U blizini trga bila je crkva. Putem su polazila švapska zaprežna kola. Bila je tišina. (»Strpljenje cveta u smrt što mori«). Iz minuta u minut ljudi su uništavani. Prvo pojedinačnim pucnjima, pa onda rafalima. Jednog prinudnog radnika su ubili zato što je bio bos, drugog jer je još imao cipele, trećeg jer je na nogama imao čizme. SS-ovci su šetali između ljudi koji su ležali potrbuške i pucali u potiljke«.

Pored K. I., ležao je jedan tridesetpetogodišnjak. Njegovo ime je već spominjano. To je bio Mikloš Lorši, muzičar. Gore, u planinama iznad Zagubice, često je svirao odlomke iz violinskih koncerata Baha, Bartoka i Čajkovskog. Svega je bio voljan da se odrekne, samo je violinu ljubomorno čuvao. I sada ju je imao kod sebe, vezanu na leđima. Njega su zato ubili, jer ni pod pretnjom smrću nije hteo od nje da se rastane.

Kada je SS-ovcima dosadila krvava igra, naredili su ustajanje i postrojavanje u dva reda na sredini puta. Mikloš Lorši je krvario, ali je još bio živ. Pokušao je da ustane. K. I., sa leve strane, a Radnoti sa desne strane, uhvatili su Lorsijsa pod pazuhu i podigli. Tada je K. I. jedan SS-ovac odgurnuo nogom, a kada je Lorsi pao na kolena, »pucao mu je ravno među oči iz neposredne blizine«.

»Sruših se kraj njega, telo se prevrnu,
već zgrčeno beše ko struna na mrazu,
Metak u potiljak, ovako ćeš i ti, —
šapnuh sebi, plegni na stazu.
Trpljenje procveta uz smrt što mori
Der springt noch auf — začuh nad sobom,
krvavo se blato u uhu mi skore«.

Mikloš Lorši je ubijen 8. oktobra. Pesnik je tri nedelje u sebi nosio i formirao pesmu o tom događaju i upisao ju je u notes i potpisao datumom 31. oktobar, Sentkiraljsabadja.

»Četvrta razglednica«, paralelno se formirala u njemu sa trećom, koju je obeležio i datirao u Mohaču, 24. oktobra. Tako su dve poslednje Razglednice povezane i čine jednu posebnu celinu. O četvororednoj, pretposlednjoj i o njenom odslikavanju stvarnosti, govorićemo na, za to pogodnom mestu.

★

Žrtve krvavog masakra ostale su na sporednom putu, dok je kolona preživelih nastavila put. Tokom puta nastavljena su ubijanja. Jednom prilikom je jedna grupa nemačkih vojnika, koja se odmarala na desnoj strani puta, počela pucati u kolonu. SS-ovci su, kao nekada mađarski čuvari, bili podeljeni u dve grupe. Jedni su išli na čelu, a drugi na začelju kolone. Istog dana su stigli u selo Kerenj, gde se ponovio masakr iz Sivca, u stilu »Kopf nieder!«. Tu su приметили da su ih neki preduhitrili i prošli ispred njih jer se sve više leševa prinudnih radnika nalazilo pokraj puta. Put ih je vodio u Sombor. U somborskom ataru naredili su predah, a kasnije su ih smestili u somborsku klanicu. Hrane nije bilo, »sa okolnog đubrišta smo iščeprkali poneki zalogaj« (K. I.).

Koliko ih je ostalo u životu od polaska iz Crvenke, teško je reci, ali je verovatno da su se proređene kolone sustizale, bar one koje su se kretale u pravcu Mohača. Među onima koji su se priključivali, bili su i Ištvan Breuer, Jožef Kardoš i Laslo Kalman. Naime oni su se već u Sivcu priključili Radnotijevoj grupi. Na osnovu njihovog svedočenja, i upoređivanjem njihovih izjava, rekonstruisali smo događaje oko smrti Mikloša Loršia i događaje u Sivcu. I sledeći redovi se baziraju na njihovom kazivanju.

Kolona je iz Sombora krenula u pravcu Bezdana. U Bezdanu su izdvojili grupu za »pokop« i uputili ih natrag da zakopaju usput poubijane.

Druga jedna grupa ostala je da pomaže utovar švapskili zaprežnih kola na skelu, koja ih je prebacivala na drugu obalu. Jožef Kardoš, koji je pomagao oko utovara, govori da ih je tu zatekao 15. oktobar, dan Hortijeve proklamacije. Svedoci su bili puškaranja između mađarskih i nemačkih vojnika. Mađarski oficiri, koji su tada bili u Bezdanu, nisu znali šta da rade. SS-ovci su se i dalje vladali u istom stilu, bili su nemilosrdni, a pojačali su i pozornost da bi sprečili eventualna bekstva nakon budimpeštanskog saopštenja. Izda-

li su saopštenje, u vidu naredbe, da ukoliko neko pokuša da pobjegne, svi ostali će biti streljani.

Kada su zadnja švapska kola prešla na suprotnu obalu, prebačeni su i prinudni radnici. Odatle su krenuli prema Mohaču. Niko od preživelih ne zna šta se od Sombora dešavalo sa Radnotijem. Nema podataka o tome, ni gde, ni u kojoj grupi je bio. U Bezdanu verovatno nije bio, jer se njegov verni saputnik K. I. ne seća da ga je tamo video. Kada su stigli u Mohač, Radnoti je već sa jednom velikom grupom tamo bio. »Grupa je bila u izvanredno lošem stanju, kaže K. I. I Radnoti je od gladovanja fizički veoma propao«. U Mohaču su proveli najmanje deset dana, radili su u jednoj fabrici kože, i dalje pod stražom SS-ovaca. O nedovoljnoj ishrani brinula se SS formacija, tzv. »Judenrat« sledovanjem. Kada je Radnoti stigao u Mohač, može se samo pretpostavljati. Verovatno oko 17. oktobra. Po secanjima više svedoka, tamo su proveli 8 do 10 dana. Jedno je sigurno, 24. oktobra još su bili u Mohaču, jer je »Treća razglednica« potpisana tim datumom.

*»Iz volovskih gubica krvava bala curi,
ljudi bolno — krvavo mokre,
četa se kužno u gomili vrti.
Nad nama frkće gnusoba smrti« . . .*

Realnost ove četvororedne pesme najbolje možemo približiti rečima K. I.: »Ovim je želeo da izrazi fizički napor, gladovanje i krv koja je tekla za vreme ubijanja ljudi. Mokrenje krvi je već tada bila konkretna stvarnost; bila je to svakodnevna pojava. Javljala se, i kod mene, i kod njega. O tome smo među sobom razgovarali. Svi sa kojima smo bili u bliskom kontaktu žalili su se na iste simptome. Savim je prihvatljivo to što Radnoti piše: ljudi bolno-krvavo . . . Šta stoji iza tog simptoma? Tokom beskrajnog puta javio se umor, nikad nisu utopljavani, neljudsko gladovanje, sve je to dovelo do neprestane napetosti živaca. To je uticalo na to da funkcije organizma popuste.

Ali, nije samo to prepoznatljivo u ovoj pesmi. Tu je i onaj detalj, kada su pucali u kolonu vojnici, koji su se odmarali pokraj puta. (Nad nama frkće gnusoba smrti) Meci su leteli, koračali smo preko leševa svojih drugova, poznanika. Danas je to skoro nezamislivo. Ali tada, tada je to tamo bila stvarnost! Čini mi se da je pesnik živio na krajnjoj granici ljudske patnje. S njim smo živeli i svi mi ostali«.

★

Dvadeset četvrtog oktobra došao je dugo očekivani trenutak. Umesto pešačenja, popeće se u teretne vagone. Pre polaska, Nemci su između izdvojili zanatlije: krojače, obučare i bravare koji su ostali tu i nisu deportovani za Nemačku. Za ostalima zatvorila su se vrata teretnih vagona. . . »Ne znam koliko dugo je trajao put do Sentkiralsabadja, valjda smo jedan ili dva dana putovali. Kada smo stigli, otvorili su vrata i pred nama su se pojavili mađarski stražari, oni

koji su nas ostavili u Crvenki« (Laslo Kalman). Dugo očekivano putovanje je iz drugih razloga bilo nepodnošljivo, isto kao i pešačenje. Pakleno je bilo u tim vagonima, valjda nas je 70 i više bilo zajedno zatvoreno. Nije bilo načina ni da se sedne, jer smo formalno bili presovani jedan uz drugog. Gušili smo se od jare, patili zbog žeđi. Tada sam došao do saznanja da je žeđ veća patnja od gladi. . . Morao sam uložiti mnogo napora da ostanem u životu . . . Jedna od najstrašnijih etapa puta bilo je to putovanje« (K. I.). Jedan prinudni radnik, usled prevelike patnje od žeđi, u želji da nešto vlažno stavi u usta, mokrio je u sopstvenu čuturu i to popio, iako je znao da je to ravno otrovu.

U Sentkiraljsabadji su se sjatili preživeli iz svih pravaca. Iz Baje su stigli ostaci grupe koja je masakrirana u Crvenki. Bili su to oni koji su preživeli najtežu kalvariju od svih 3 000 ljudi iz prve grupe. Kada su svi stigli u Sentkiraljsabadji, jedva ih je bilo oko 1 500. Ali i preživeli, jedva da su ličili na sebe. Svi su bili oslabili, slomljeni, bili su prave olupine. Takve ih je video i Antal Šal, koji ih je zajedno sa nekadašnjim borskim čuvarima čekao u Sentkiraljsabadju . . . »U jadnom i užasnom stanju su bili; to nije bilo čovečno« . . .

Bila je jesen, krajem oktobra stigli su u jedno selo 6 kilometara udaljeno od Vesprega. Put je bio blatnjav, pričinjao je teškoće i onima koji su svojim poslom išli tim putem. Njih nešto manje od 1 500, besposleno su provodili vreme u svom prebivalištu u ataru Sentkiraljsabadja. Tavorili su, tavorili . . . Hrana je bila slaba, zdravlje je i dalje popuštalo. Nervna napetost, međutim, nije popuštala. U odnosu na ponašanje SS čuvara, ponašanje mađarske straže bilo je umirujuće, ali se i ono postepeno kvarilo. A oni su čekali i nisu ni slutili šta ih još čeka.

U toj teškoj atmosferi, 31. oktobra, Radnoti je stavio tačku na svoje poslednje delo, na »Cetvrtu razglednicu«. Sedmoredna eksplozivna drama, tragičan odjek je jednog života. Savršenstvo, bez ukraša i prenatrpanosti. Smirena intelegencija, i iznad svega — čistota mudrosti u uzlazu. Već »slatki razum« navodi na ono što prati: »Ti večno si u meni, sred tog komešanja«. Jedna nedelja, osam ili deset dana, ostalo je jednom 35-togodišnjaku. Pesnik je, međutim, zatvorio svoj put, zaokružio svoje delo. »Krvavo se blato u uhu mi stvorilo«. Blata je bilo, i u Sivcu, ima ga sad i u Sentkiraljsabadju. Predanom je faksimil beležnice iz grobnice. Radnotijeva slova su pravilna, među sobom su srazmerna, rukopis je lep, čitak kao što je pisao mnogo godina ranije. Iz poslednjih redova rukopisa isti dramatičan mir raste, kao i iz reči pesme. Linije slova su jednako zasenčene, tek kod nekoliko reči, linije su deblje od drugih. To su: »Struna« . . . »Puca«, »I ti«, »Samo mirno«, kod reči »začuh« poslednja slova — i na kraju . . . »blato«. Izraženost suptilnog sistema i u rukopisu ima svoju osobenost i svoj ritam.

★

Šestog novembra izdato je naređenje o polasku. Na raskrsnici prema Vespregu — kolona je prošla ispred potpukovnika Maranijija. O tome, u kom pravcu idu i šta je cilj puta, nisu bili obavešteni.

PREKO BAKONJA . . .

Ono što sada sledi nema veze sa književnošću i sa pesnikovom stvaralačkom delatnošću.

Pišem o Radnotijevim poslednjim danima, satima, o njegovom predosećanju iz »Četvrte razglednice«: »Ovako ćeš i ti«.

Kada su krenuli iz Sentkiraljsabadja, prošli su pored Vesprema ka nepoznatom cilju. Pratioci su bili nekadašnji borski čuvari, ali uvek čovečni Antal Šal nije među njima. Svako se sklanjao i snalazio pred krajnje podivljanim Salašijevim režimom. Prinudni radaici se nisu obraćali svojim čuvarima. Putokazi su bili jedini način informacija o pravcu kretanja. Ostavivši za sobom Vesprem, napredovali su prema Bakonju, državnom cestom. Prolazili su lepim predelima. Te lepe predele zamenila je divna pokrajina, kada su preko Bakonja stigli u dolinu reke Cuhe. Polazak je bio 6. novembra, ujutro, ali marš je toga dana kratko trajao. Nisu prešli više od 24 km. Između Đulafiratota i Eplenja sa državne ceste skrenuli su na jedan sporedan put. Tu su proveli noć na jednom majuru: ». . . neki obor je bio tamo . . .« (Laslo Kalman). Obišavši put od Sentkiraljsabadja do Abde, u društvu Lasla Kalmana, mnogo godina kasnije, taj obor nismo našli. Verovatno je u međuvremenu srušen. Sutradan, 7. novembra, krenuli su u pravcu Zirca. Od Zirca su jednim sporednim putem krenuli ka severoistoku prema mestu Nađestergar. Nađestergar i okolina bio je posed Hortijevog zeta Purglia. Noć između 7. i 8. proveli su u jednoj štali. Ni štala više ne postoji, nedavno su je srušili i mesto nje podigli novu zgradu. Ujutro, 8., kolona je opet krenula. I ovoga prilikom sporednim putem prošli su mesto Dudart. Kod Bakonj-peterda su se ukazala Panonska brda, na čijem vrhu se nazirala u nepomutljivom miru panonska opatija. U okolini Ravasda, dok se kretala ranjena kolona, Radnoti je rekao Jožefu Kardošu i Laslu Kalmanu: »Deco ja ne mogu!« »Tada je već njih nekolicina jako iznemoglo«, kaže Laslo Kalman. Pesnika je bolela noga, seo je na desnu ivicu puta. Ovo je bila poslednja prilika, kada sam video Radnotija: »Deco, ne mogu dalje!« — i seo je na ivicu puta. — Još je smogao snage, ustao je i polako počeo da zaostaje za Kalmanom Kardošem«.

Neposredno pod Panonskim brdima leži Đersentmarton. (Đersentmarton i danas pripada Panonskom zabrežju). Nakon polaska iz Sentkiraljsabadja, kolona je ovde treći put zanoćila. Radnotiju je to bilo poslednji put. Bilo je to u ciglani u Đersentmartonu.

Sledećeg jutra, kada su se prinudni radnici postrojili u blizini ciglane, čekala su dvojica zaprežna kola. Vlasnici su iz Eča, sela udaljenog 4 kilometra na sever. Čuvari su ih iznajmili od scoskil' vlasti za kratak »podvoz«.

Oni koji ne mogu da pešače, saopštili su preko Jožefa Bardoša, lekara iz logora Heidenau, nastaviće na kolima. Pod Bardoševim stručnim nadzorom i odgovornošću trebalo je izabrati dvadeset dvojicu koji su najviše iscrpljeni. Po sećanju K. I., pesnik se prvi našao na kolima. Sedeo je na ivici kola sa strane, a krvave izudarane no-

ge visile su mu kroz rešetkastu ogradu. To je poslednji lični podatak o njemu.

Kolona je bez dvadeset i dva čoveka nastavila put ka Deru, preko Erča i Njula. Kod Đera su skrenuli na bečki državni put da bi nakon dva noćenja prešli austrisku granicu i stigli u Nickelsdorf. Dalje su ih vozom transportovali u dubinu Nemačke. Pre prelaska mađarske granice, među njima je vladalo mišljenje da su one sa kola otpremili u bolnicu.

Zaprežna kola su, ili dosta dugo čekala pred ciglanom, ili su polako sledila kolonu, da bi postepeno potpuno zaostala.

Po jednodušnoj oceni seljaka iz Abde, prvo je kolona odmakla, pa su tek tada kola skrenula u abdanski atar, na nasip pored reke Rabe, ka mestu pogubljenja.

NASIP KOD ABDE

Pokušao sam istražiti datum i vreme Radnotijeve smrti putem svedočenja ljudi, koji su u vreme zločina živeli u Abdi. Okolnosti pod kojima je pesnik ubijen, tema je o kojoj se u Abdi mnogo govorilo. Razgovarali su o tome, prosto su se nadmetali u davanju procena. Bilo je i takvih ocena, po kojima »niko ništa nije video«, jer je samo on video taj »čin«. Normalno je da su se našli i takvi »svedoci« za koje se ispostavilo da to nikako ne mogu da budu, prosto su prepričavali ono što su čuli. Tajne smrti su, inače, legende. Mašta i uobrazilja stvaraju prizore, koji u ovom slučaju žele razrešiti tajnu Radnotijeve smrti.

U svesti mađarskog naroda, u to sam se uverio za vreme istraživanja i u ovom kraju, smrt pesnika je — Petefijeva smrt. Deo legende o Petefijevoj smrti prenosi se na smrt Mikloša Radnotija.

Sabesednici su otkrivanju poslednjih časova, minuta i samog čina smrti dali veći značaj, nego opisivanju svih prethodnih meseci. Pa ipak, pitanja, sećanja i suočenja iznela su na videlo hladne činjenice i istinu. Napokon, jedno sećanje — i sada kao i kod ranijih istraživanja — rešeta drugo i baca svetlo na to šta je istina, a šta dodatni element. Napisaću još i ovo — pišući memoarsku literaturu, stekao sam iskustvo, da ne samo analizom elemenata dolazim do zaključaka, već da i po boji glasa sagovornika otkrijem istinu.

Suočavanja i sećanja dala su mi mogućnost da otkrijem okolnosti pod kojima je Mikloš Radnoti proveo svoje poslednje časove i okolnosti samog čina njegove smrti.

Slike koje su stvorene uz pomoć sećanja, iako ne obimne, ipak upotpunjavaju neki zvanični spisi. Ovi spisi sačinjeni su na nasipu pored reke Rabe, u opštini Abda, na mestu gde je masovna grobnica, u leto 1946. godine. Sačinjeni su od strane raznih institucija i čuvaju se po raznim arhivima. Postoje i takvi spisi, koji su sačinjeni na osnovu seoskih rekla-kazala i čije su postavke sklone ispravci.

Samo smo putanju kretanja zaprežnih kola uspeali pratiti. Kretala su se istim putem kao i kolona onih koji su bili sposobni za pešačenje: preko Erča i Njula do Đera, i dalje na zapad po bečkoj državnoj cesti. Mnogi se sećaju da je kolona kroz Đer prošla u podnevnim časovima. Po ulicama grada, kao što je uobičajeno za to doba dana, vrvilo je od ljudi. Od stanovnika Đera sam saznao da je u to vreme svakodnevni prizor bio prolazak kolone deportovanih. Manji deo je dolazio sa juga, kao ova, bivših Borana; većina ih je sa istoka dolazila i pre grada bi skrenuli na bečki državni put. Dvoja zaprežna kola sa dvadeset dva prinudna radnika i nekoliko mađarskih stražara — pratilaca, prošla je kroz Đer između pola dva i dva. Kako su izgledala ta na smrt osuđena dvadeset dvojica? O tome će govoriti svedoci.

Od Đera je Abda svega 9 km. Međutim, mesto gde se zločin odigrao od naselja je udaljeno jedva 8 km. U blizini mesta gde su ubijeni prinudni radnici, bliže Đeru, sa leve strane puta, na 150—200 metara od mosta na Rabi, stajala je jedna usamljena kuća. Još je i sada tamo. U to vreme bila je to gostionica. Vlasništvo je prelazilo sa bake na ćerku, sa ćerke na unuku. Stanovnici Abde su je obično zvali gostionica *»Kod tri suknje«*. Unuka, supruga Lajoša Horvata, Ida Blažović u to vreme, radila je u Opštinskom uredu u Abdi. Danas je zaposlena u Preduzeću *»Mezeker«*. (Nekoliko elemenata iz njenog svedočenja i sećanja, veoma su važna u našim traganjima).

Pre nego što iznesemo događaje rekonstruisane na osnovu suočenih izjava svedoka, moramo navesti sledeći podatak: od gostionice *»Kod tri suknje«*, na kilometar i po prema Đeru, sa iste strane puta, na otprilike istom mestu gde se sada nalazi *»Paprika čarda«*, gostionica za motorizovane putnike, smeštena je bila SS protivavionska baterija. Kuhinja te baterije nalazila se u dvorištu gostionice *»Kod tri suknje«*. Tu su kuvarske poslove obavljala dva SS-ovca, rodom iz Vinernojštata. Nasuprot gostionice na drugoj strani puta vidi se spomenik Rakociju, pored spomenika počinje nasip pored reke Rabe, koji, ustvari, predstavlja širok put na kome se mogu mimoći dvojica kola. Idući od puta po nasipu, sa desne strane je vodoplavno područje reke Rabe, pa zatim sama reka, sa leve je šumovit, žbunovit, u korov obrastao teren. Sa te strane, na pola kilometra od puta, kopali su poslednjim snagama Radnoti i ostali prinudni radnici svoju grobnicu, u koju su ih pojedinačno, pucnjima u potiljak, naslagali. Sada tu stoji spomenik, gde svakog 10. maja dolazi omladina Đera na marš mira. Na spomeniku su upisani Radnotijevi stihovi.

*»U takvo sam doba živeo na zemlji
kad čovek beše toliko nisko pao
da je svojevoljno, strasno, bez naredbe klao,
i dok je u laži verovao, i kipteo od besa
opsedale su ga slike napaćenog mesa«.*

Površina oko spomenika je pretvorena u park. U ono vreme sve je bilo žbunovito i zaraslo u korov i koprivu. Osim tog malog prostora koji je bio slobodan, a koji se sada nalazi iza spomenika, opisu mesta zločina pripada i jedna građevina, koja se nalazila u to vreme u blizini, za koju smo saznali od ispitanih da je bila kuća čuvara nasipa, izvesnog Kalmana Hujbera. Hujber se tog popodneva nalazio u kući, i tako postao jedan od očevidaca zločina. Od te kuće, na kilometar i po, nalazi se prva kuća, susedne opštine, Pinnjed. Ali to je već daleko van vidokruga ovih događaja.

Sve što ću sada izložiti bazira se na svedočenju ovih ličnosti: Jenea Devečea, nekadašnjeg pomoćnog radnika (marica za sve) u gostionici »Kod tri suknje«, Iduške Horvata, Kalmana Hujbera, čuvara nasipa i Ilonke Kuglera. Koristio sam i sećanja Rudolfa Somođia, kamenoresca iz Abde, koji je novembra 1944. godine imao 15. godina i koji se dotičnog dana sa drugovima igrao na nasipu. Rudolf Somođi je mesni sveznalica, sekretar Narodnog fronta u Abdi, a meni je poslužio kao glavni informator. Budući da je po hronologiji svog sećanja sazeo sve što je čuo o zločinu, njegovo svedočenje bilo je od pomoći u istrazi i rešavanju nekih problema. Osim toga što je po njegovom tvrđenju »svojim očima video i zabeležio«, postoji i svedočenje koje iz njegovih reči ovako zvuči: »... Sećam se tih stvari, kao da su se danas desile«. Na kraju, pri određivanju tačnog datuma zločina, kao i za pronalaženje metoda kako da se dođe do određenih padataka, važnu polaznu tačku dala nam je radnica supruga Jožefa Gala. (Trenutno je telefonistkinja u Opštinskom savetu u Rackevi). U ono vreme, cela njena porodica bila je internirana u Erdelj. Muž joj je bio zanatlija, majstor za peći, dok je ona po partijskom zadatku iz Koložvara došla u Pinnjed, gde je stanovala u jednom suturenu, na kraju sela, sa svoja dva deteta.

Iz spisa koji su sačinjeni prilikom otkrivanja zajedničke grobnice i otkopa Radnotijevog leša može se pročitati samo mesec kada je smrt nastupila. U knjizi glavnog beležnika za srez Đer Mošon Varmede Tosigetčiliskezi, u zaključnici koju je sačinio Šandor Dobrovič, »vreme smrti je upisano: u Abdi, novembra 1944. godine, preminuo je...« (Spis se može naći u arhivu županje Đer — Sopron, a naden je posredovanjem Alfreda Lendela, direktora Arhiva). Sličan tekst se može pročitati u knjizi umrlih opštine Abda: vreme smrti je novembra 1944. godine. (U sklopu matične knjige opštine Abda, *Knjiga umrlih* od 1. januara 1945. godine do 31. decembra 1952. godine, strana 17, redni broj 31, Većnica u Abdi). Tačan datum ni u drugim spisima nismo našli.

Prvi približni podaci do kojih smo došli vezani su za irne podmaršala Đerđa Palfija, zahvaljujući zadatku koji je dobio. Kao šef odeljenja za vojnu politiku u Ministarstvu odbrane, nakon iskopa Radnotijevog leša, vršio je istraživanja u cilju rasvetljavanja zločina. Istraživanja nisu urodila plodom. Jedino je Palfi, posredstvom Đule Ortutaija, saopštio da je uspeo utvrditi približno vreme zločina. To su

dani između 7. i 10. novembra 1944. godine. Na osnovu Palfijevih istraživanja i danas su to zvanični podaci o datumu smrti Mikloša Radnotija. Pokušao sam da na osnovu tih dokumenata započnem svoju istragu nadajući se da ću u njima naći neki putokaz. Nažalost, traženi materijal nisam dobio: ili je zagubljen, ili se skriva.

Već prilikom sakupljanja dokumenata bilo je jasno da se zločin dogodio između 7. i 10. novembra. Jednog od tih dana, popodne, verovatno posle 15 časova. Rudolf Šomođi, bez da tačno određuje vreme, ovako kaže: »Dogodilo se to posle ručka . . . već smo ručali . . . Tada smo otišli da gađamo iz pračke i tamo smo ostali sat-dva. Po Kalmanu Kugleru, čuvaru nasipa: »Između tri i četiri sata je inoglo biti«. Supruga Šandora Kuglera kaže: »Između tri i pola četiri«. Supruga Lajoša Horvata opet: ». . . Oko tri sata se moglo dogoditi«.

Na osnovu skoro istovetnog svedočenja veoma je lako utvrditi vreme u toku dana, a to je oko tri, ili nešto posle tri sata. Sa određivanjem dana išlo je mnogo teže. Polazeći od Palfijevih podataka skoro dve godine smo istraživali, jer su se svedočenja razilazila. Morao sam pribegli raznim kombinacijama da bih došao do rezultata. Moram li objašnjavati razloge zbog kojih je došlo do razmimoilaženja u svedočenjima? Razumljivo je što se sat lako mogao odrediti, jer se na selu zna kada je vreme ručku i kada u novembru zalazi sunce. Ali za određivanje dana bilo je manje elemenata na koje bismo se oslonili. Iz nekoliko primera videćemo kako svedoci instiktivno u događajima traže tačku oslonca za određivanje tog problematičnog dana. Supruga Šandora Kuglera, preduhitrla je moje pitanje u vezi sa danom kada se zločin odigrao i ovako počinje svoje sećanje: »Išla sam sedmog, ili osmog novembra, ne sećam se tačno, Kalmanu Hujberu, kada sam na nasipu ugledala dvojica zaprežna kola kako stoje. Bojala sam se dalje da idem jer sam mislila da su Cigani . . .« Na moje pitanje kako svodi svoje sećanje baš na ta dva dana, odgovorila je: »Zato što je to bilo posle Svih svetih«. Na ponovljeno pitanje rekla je: »Tačno se ne sećam, ali znam da je to bilo dobrih nedelju dana posle Svih svetih«. Supruga Lajoša Horvata je kategorična u tvrdnji da se zločin dogodio u subotu. Svoje stanovište potkrepljuje time da je dan nakon zločina prošetala nasipom do zajedničke grobnice, a to je moglo biti samo u nedelju, kada se nije radilo i ona nije išla u kancelariju. Kada bi se oslonili na svedočenja supruge Šandora Kuglera i supruge Lajoša Horvata, 7. ili 8. novembra morao je biti subota. Kalendar međutim, drugo kaže: 1944. godine 7. novembar je bio utorak, a 8. sreda. Dva svedočenja se dakle ne podudaraju. To, međutim, ne isključuje mogućnost da se podaci u pojednostima ipak poklapaju sa istinom. Ako dalje pratimo sećanja i ako uzmemo za osnovu svedočenje Horvatove da je to bila subota, onda je to moglo biti 4. ili 11. novembra. Naime, u te dane padaju prva i druga subota u novembru. Ako uzmemo prvu subotu, onda su Radnotijevi već 1. novembra, dan nakon potpisivanja »Četvrti razglednice« već morali krenuti iz Sentkiraljsabadja. Jer, već je bilo reči o tome da su između Sentkiraljsabadja i Đera tri puta noćili. Ovaj datum se čini preranim, već i zbog svedočenja Lasla Kalmana, koji se seća da su pored Vesprema u nekim barakama proveli 8 do

10 dana. Jedanaesti je pak suviše kasno, jer bi u tom slučaju čitave dve nedelje morali provesti u Sentkiralsabadja, a i taj datum izlazi iz okvira istraživanja Đerđa Palfija i njegovih saradnika. Reći Horvatove, da je nakon zločina išetala nasipom do zajedničke rake, mogu biti verodostojne, jer i kasnija njena svedočenja potvrđuju da to ne može biti naknadna konstrukcija. Ali to se moglo desiti, ili na sam dan zločina, ili sutradan ujutro, pre polaska na posao. Zaključujemo i to da je svedočenje Kuglerove veoma blizu istine. Ako i nije Radnoti ubijen 7. ili 8. novembra, formulacija . . . »dobrih nedelju dana posle Svih svetih« je prihvatljiva.

Ključ za otkrivanje tačnog datuma Radnotijeve smrti uspeli smo pronaći u sećanjima onih koji su nastavili put po bečkom državnom putu, ka Nemačkoj, da bi se posle rata vratili kućama.

Opširnije ćemo govoriti o koloni koja se kretala prema zapadu, jer smo veoma važne podatke dobili od njih, a ti podaci bacaju više svetlosti na otkrivanje datuma Radnotijeve smrti.

Pravac im je bio, kao što smo već naznačili, od ciglane u Đersentmartonu, gde su Radnotija i drugove stavili na seljačka kola, prema Đeru. U Đeru su prošli pored železničke stanice, skrenuli prema zapadu, popeli se na bečki državni put, prošli pored Abde i krenuli u pravcu Mošonmađarovara. Od više prezivelih (K. I., Jožefa Kardoša, Lasla Kalmana) doznali smo, bili su jednodušni u svedočenju, da su sledeću noć proveli pod otvorenim nebom, sa desne strane puta, između Đera i Mošonmađarovara. Gde su tačno noćili, pitanje je. Verovatno, posle Etvenja u Ilonapusti, Šandorhazu ili u Dunamajoru. Horvatova kaže da zna da su deportirci, koji su put zapada odlazili, noćili u različitim mestima. Od polaska iz Sentkiralsabadja ovaj deo puta je bio najduži. Bio je nešto duži od 30 kilometara. Sigurno je da su ih čuvari tada terali bržim tempom, s obzirom da su u određeno vreme morali biti na austrijskoj granici, odakle su ih vozom otpremali u dubinu Nemačke. Noć su proveli na vlažnom tlu, a već od sumraka počela je da pada kiša, odnosno susnežica. Laslo Kalman kaže: » . . . Pod otvorenim nebom, na susnežici . . . Celu noć. U blizini je bio jedan stog slame, ali do tamo nismo smeli ići. Ležali smo na goloj zemlji . . . « K. I. se priseća: » . . . Ujutro smo krenuli (primedba autora: iz ciglane u Đersentmartonu), pa preko Đera, sasvim smo do ispred Mošonmađarovara stigli. Koliko smo ranije stajali, već se ne sećam, ali znam da smo prema Beču gledali kada smo se smestili pored desne strane puta, na jednoj ledini, gde smo proveli noć. Padala je kiša i trava je bila ugažena, tlo je bilo blatnjavo, a ja sam čekao Mikloša i gledao kada će se pojaviti na kolima . . . «

Sledećeg dana putovanje je trajalo kraće, samo do Mošonmađarovara, gde su se smestili u dve demontirane fabrike. Jedna je bila nekada fabrika veštačke svile, a druga — fabrika mašina. Tu su proveli noć. Sutradan su nastavili put do Hedešhaloma, pa dalje do austrijske pogranične stanice Nickelsdorfa. Tu su ih mađarski stražari predali SS-ovcima. » . . . Tamo smo se popeli na voz. Tamo je stajala jedna kompozicija putničkog voza. Čudesno, putnički voz i svako je imao svoje mesto . . . pravac Oranienburg pored Berlina. Tamo smo stigli 13. novembra, toga se dobro sećam, jer je taj dan ro-

đendan moga oca. Dakle bilo je to 13. novembra u svitanje«. Frispeća u Oranienburg, pored Berlina, seća se K. I. i još kaže. »Već ranije sam izračunao, u sebi, da posle napuštanja ciglane u Dersentmartonu, gde smo se rastali od Mikloša Radnotija, prvu noć smo proveli ispred Mošonmađarovara, a sledeću, posle Etvenja, između 9. i 10. novembra«. Po njegovim rečima: »Sećam se da smo noć između 9. i 10. prospavali ispred Mošonmađarovara . . .«. Po tome, zločin u Abdi se dogodio 9., što i K. I. potvrđuje rečima: »Deveti smatram najverovatnijim . . .«.

O datumu pristizanja u Oranienburg u svedočenju K. I., samo se jedan nesiguran činilac javlja. Nakon 25 godina posle događaja, on se seća da su od Nickelsdorfa do Oranienburga, pored Berlina, samo jednu noć proveli u putovanju vozom. Ako je to tako, onda se zločin nije dogodio 9. već 10. novembra. Oko te nesigurnosti u datumu K. I. ovako koncipira: »Deveti smatram verovatnim, sa jednodnevnom tolerancijom. Postoji mogućnost da smo duže putovali vozom od Nickelsdorfa do Oranienburga. Ipak, deveti ili deseti, pre valjda deveti. Ovo sam ja već ranije izračunao u sebi, pre mnogo godina, i tada sam deveti fiksirao u svom sećanju«. U krajnjem bilansu ispostaviće se da taj, »već ranije« oformljeni datum, jeste pravi. Međutim, ukoliko tim argumentima sa kojima raspolaze njegovo sećanje želimo dati puno poverenje, ili, pak, pokušamo da ih opovrgnemo, moramo imati dodatne tačke oslonca.

Datum prispeća u Oranienburg, 13. novembar, čini se sigurnim. Toga se ne seća samo K. I., već i Laslo Kalman. Otvoreno ostaje samo pitanje, a to treba da utvrdimo prerazrešenja problema, da li su jednu ili dve noći proveli na putu između Nickelsdorfa i Oranienburga. Više preživelih (Laslo Kalman, Jožef Kardoš) na moje pitanje, u magnetofon su odgovorili: »Radi se o dve noći. Uprkos tome da smo blizu zaključku, postoji mogućnost provere podataka, nekim kontrolnim sredstvima. Jedno od tih sredstava je i zvanični red vožnje, kao i podaci iz njega koji se tiču ove materije. Uz to, moramo voditi računa i o ratnim prilikama te, 1944. godine.

Pitanje se odnosi na etapu puta između Nickelsdorfa i Oranienburga, na liniji Beč — Berlin, o čemu ćemo izneti nekoliko podataka iz jednog nemačkog reda vožnje koji je izdat pre početka rata, a odnosi se na zimski red vožnje za 1938 — 1939. godinu.

Po tom dokumentu, iz Beča se u taj nemački grad moglo stići iz dva pravca: Jedan je: Beč — Passau — Regensburg — Lipče — Berlin. Put od 928 km voz je prelazio za 13,5 sati, pri brzini od 70 km na čas. Drugi pravac je: Beč — Prag — Badescehaudau — Dresden — Berlin. Ovaj put je u kilometrima mereno bio kraći, svega 771 km. Međutim, vreme putovanja je bilo neznatno kraće, 13 sati i 25 minuta, pri brzini od 60 km na sat u proseku. Navedeni podaci odnose se naravno na brze vozove. Na takvim udaljenostima, kao što je Beč — Berlin, ni danas, kao ni te ratne zime, nisu saobraćali putnički vozovi. Osvrnucemo se ponovo na sećanje K. I., koji je pri dolasku u Nickelsdorf spominjao putnički voz: »Tamo je stajala jedna kompozicija putničkog voza. Čudesno, putnički voz, i svako je inao svoje mesto«. Nije mislio na tipove vozova koji saobraćaju u lokalnu,

već je na putnički voz mislio u odnosu na teretni. Ciljao je na kompoziciju za prevoz putnika. Uz pomoć predratnog nemačkog reda vožnje, postavimo problem »voznog reda« sa strane koja se odnosi na borske prinudne radnike.

O polasku iz Nickelsdorfa nemamo tačnih podataka: da li je bio 11. ili 12. novembar. Jedno je sigurno, 11. ujutro još su bili u Mošonmađaróvaru. Znamo i to da je pešačenje počelo rano ujutro. Pod pretpostavkom da su krenuli u sedam časova iz Mošonmađaróvara, teško da su umorni ljudi pre podneva prešli tih 17—18 km. Ukoliko su do podneva stigli u Nickelsdorf, i recimo da su popodne u 2—3 sata krenuli, pri brzini kojom kreću brzi vozovi, u svitanje sledećeg dana, mogli su stići u Oranienburg pored Berlina. Ali, teško možemo ovo postaviti kao tezu. Pa ni o pravcu kretanja nemamo podataka. Teško je verovati da su »po mirnodopskom redu vožnje« putovali. Znamo da je 1944. godine nemačka putna mreža jednim delom već bila uništena. Železničke pruge na teritoriji Nemačke bile su tada već bombardovane. Shodno tome, kompozicije su se kretale mnogim zaobilaznim prugama, uz često stajanje. Jedan podatak govori, da je kompozicija, koja je prebacivala vojsku sa fronta u otprilike isto vreme, od Sombathelja do Berlina, morali ići zaobilazno, preko Krakova, i tek od Krakova se mogla uputiti u pravcu nemačkog glavnog grada. Teško je održiva teza da su se bivši Borani kretali nekim »mirnodopskim« pravcem. Još je manje verovatno da su se i približili brzini kretanja vozova 1938—1939. godine, koja je iznosila 70 i 60 km na čas, u proseku. Sigurno je da su dva mirnodopski najkraća pravca, od 771 km, odnosno 928 km, u ratnim uslovima postali duži, najmanje 1 000 km, ako ne i više. Brzina, uz mnoga stajanja po oslabljenim šinama, teško da je prelazila 30 km na čas, u proseku. Uzimajući sve te okolnosti u obzir jedino moguće vreme koje je bilo potrebno da se pređe put od Beča do Berlina moralo je biti duže od 32 sata. Ako tom vremenu dodamo put od mađarsko-austrijske granice, ispada da su na putu Nickelsdorf — Beč — Berlin — Oranienburg, proveli jednu celu noć, jedan ceo dan i deo sledeće noći. Tako dolazimo do podatka, koji je već K. I. izneo: »Stigli smo 13. novembra, u svitanje«.

Iz dosad iznetog možemo napraviti rekapitulaciju: ostatak od 1 000 i sada već nepunih 200 ljudi, 9. novembra ujutro, rastao se od Mikloša Radnotija i još 21 dotadašnjeg saputnika. Noć između 9. i 10. novembra su proveli na otvorenom prostoru, na susnežici, nakon prolaska pored Etvenja. Noć između 10. i 11. novembra proveli su Mošonmađaróvaru da bi na kraju, 11. novembra, verovatno rano popodne, u Nickelsdorfu, seli na voz i »13. u svitanje stigli u Oranienburg«.

Sažeto rečeno, na osnovu argumenata baziranih na sećanjima, kao i trgom spisa i dokumenata, mislim da sa sigurnošću možemo zaključiti da su Mikloša Radnotija ubili 9. novembra, na nasipu pored reke Rabe kod Abde.

U cilju upotpunjavanja dokaza, pored zvaničnog reda vožnje, u određivanju u drugih okolnosti, stoji nam raspolaganje još jedno

neuobičajeno sredstvo. To je Arhiv *Državnog meteorološkog zavoda*, koji čuva izveštaje o vremenskim prilikama u svim delovima zemlje više godina unazad.

Ranije, kada sam istraživao izvore informacija iz Abde, jednu rečenicu sam ovako koncipirao: »Za određivanje tačnog datuma zločina, odnosno, određivanja detaljnog metoda istraživanja, polaznu osnovu pružila je supruga Jožefa Gala. Galova nam, ustvari, nije pružila ništa više od toga, osim što je sa izvanrednom sigurnošću govorila o vremenskim prilikama na dan zločina. Time je doprinela da uz poznavanje podataka iz Arhiva *meteorološkog zavoda*, prilikom svih razgovora koje sam vodio, ne propustim priliku da postavim pitanje: »Kakvo je vreme bilo tog popodneva?«

Po Rudolfu Šomodiju: ». . . Nije padala kiša, lepo, čisto, prijatno vreme je bilo . . . Na kraju svog izlaganja ponovio je: »Bilo je dosta dobro vreme . . .« Kalman Hujber je preduhitrio pitanje: »Jesenje vreme je bilo«. Na konkretno pitanje odgovorio je opširno: »Jesenje vreme je bilo, bilo je oblačno, kiša nije padala, ali je bilo oblačno, činilo se kao da će pasti susnežica, ozbiljno jesenje vreme je bilo«. Kasnije kada sam ponovo pokrenuo pitanje vremenskih prilika, potvrdio je ranije date podatke. »Takvo je vreme bilo kao da će snežna kiša da padne. Oporo jesenje vreme je bilo, ali tada nije ništa padalo. Znam jer sam bio tamo«. Supruga Sandora Kuglera, na isto pitanje slično odgovara: »Ja sam u puloveru išla, onda nije bilo hladno«. Pitanje: »Da li je sijalo sunce, ili je bilo oblačno?« Odgovor: »Onako, promenljivo«. Pitanje: »Dakle nije ništa padalo?« Odgovor: »Ne! Nasip je bio suv kada sam išla«. Horvatova jezgrovito, isto to veli: »Maglovito, oblačno je bilo tog popodneva, ali kiša nije padala«.

Lako se da primetiti da su svedoci jednodušni u odgovorima na pitanje da nije padala ni kiša, ni susnežica. Sa time se jedino ne slaže izjava Galove, koja je u to vreme od mesta zločina bila udaljena kilometar i po, gde je stanovala u zadnjim kućama u susednom Pinnjedu. Ona o kiši, susnežici, čak o ledenoj kiši govori: Moja pitanja stanovnicima Abde, osim uopštenog pitanja o vremenu imala i konkretnu notu: da li je padala kiša, da li je bilo susnežice? Izjavu žene iz Pinnjeda stanovici Abde su jednodušno opovrgli. Greška u proceni Galove može se pripisati vremenskoj udaljenosti od događaja, koje iznosi čitavih 25 godina. S druge strane, postoji verovatnoća da je u večernjim časovima u Pinnjedu, koji je na zapadu u odnosu na mesto zločina, i bilo padavina takve vrste. Inače, tu mogućnost da je padala ledena kiša u večernjim časovima potkrepljuju i podaci iz Arhiva meteorološkog zavoda, u isto vreme potvrđujući i navode svedoka iz Abde, kao i svedočenje ljudi iz kolone koja se kretala na zapad. Sa podacima sakupljenim od svedoka, obratio sam se *Državnom meteorološkom zavodu*. Pitanje je bilo sledeće: Između 7. i 11. novembra 1944. godine, jedno popodne je bilo maglovito, oblačno, kao da se spremala da padne susnežica, ali padavina nije bilo. Iste večeri i cele sledeće noći zapadno od tog mesta padala je kiša, koja se pretvorila u susnežicu. Koji je dan mogao to biti? Iz dobijenih podataka iz Meteorološkog instituta, moglo se ustanoviti sledeće: »Na teritoriji od Đera do Soprona, u vreme koje se odnosi na pitanje, u noći izme-

đu 7. i 8. novembra, 8. i 9. novembra, 9. i 10., pa i 11. i 12. padala je kiša. Ovi podaci opovrgavaju jednu raniju konstataciju da je kolona noć između 10. i 11. provela na otvorenom prostoru, na kiši, prešavši Etvenj. Iz podataka se vidi da baš te noći nije padala kiša. Na osnovu daljih podataka Meteorološkog zavoda, doznajemo: »Susnežica je zabeležena jedino u rudniku Benberg, u noći osmog na deveti i devetog na deseti. Ovo mesto je, međutim, na nadmorskoj visini od 500 metara i dosta je udaljeno. Uprkos svemu, nije isključeno da je neke noći i bilo susnežice, ali da to u podatke nije uneto. Po svemu sudeći, to mogu biti samo noći između osmog i devetog i devetog na deseti«. Na kraju upozorićemo i na svedočenje ispitanih iz Abde, koji u nekoliko potvrđuju zvanične podatke meteorološkog zavoda, kad kažu da je u noći devetog na deseti moglo biti, ne samo kise, već i susnežice.

»Po podacima Meteorološke stanice za Đer i Mošonmađarovar, devetog do podneva, u odnosu na godišnje doba, bilo je blago vreme, jutro je bilo oblačno, ali se oko podne malo razvedriilo, bilo je za kratko i sunčano. To se poklapa sa izjavama svedoka. Otprilike do 16 časova duvao je živahan jugozapadni vetar. Temperatura vazduha iznosila je devet stepeni. Posle 16 časova ponovo se naoblačilo, vetar je promenio pravac ka severozapadu, a temperatura je preko noći pala na 3 stepena. Vremenska slika iz prethodnih podataka može se ovako formulisati: devetog novembra nad teritoriju severozapadne Mađarske nadvio se hladan talas, koji je sa severozapada donosio hladan vazduh. Pod ovakvim vremenskim uslovima, kada je temperatura vazduha blizu nule, u višim predelima može doći do padavina u formi susnežice. Značajnu oblačnost, takođe, prati nailazak hladnog talasa. Sklupčani, crni oblaci, koji su kod svedoka mogli stvoriti utisak »kao da će početi da pada susnežica«. Da su devetog zaista bili sklupčani crni oblaci, potvrđuju i podaci iz sabirnih stanica: »Dotične noći zabeležene su padavine manjeg obima. Cele noći duvao je severozapadni vetar, koji nije prestajao duvati ni sledećeg dana, 10. novembra«.

Podaci Državnog meteorološkog zavoda, koji se odnose na vremenske prilike devetog, kao i na sledeću noć, ne podležu komentaru. Slika vremenske situacije »sama komentira« i potvrđuje podatke dobijene od svedoka. Na osnovu svih tih podataka možemo zaključiti: zločin se odigrao 9. novembra 1944. godine, »dobrih nedelju dana nakon Svih svetih. Bio je četvrtak popodne, oko 15 časova, ili nešto posle petnaest časova.

KAKAV JE TO UŽASAN ČIN BIO

Kako se dogodio, taj po rečima Kuglerove, »užasan čin?«. Dvoja zaprežna kola, natovarena sa 22. prinudna radnika, sa bečkog državnog puta, oko 14 časova, skrenula su na nasip pored reke Rabe, nasuprot gostionice »Kod tri suknje«. Pratioci, mađarski vojnici, zaustavili su zaprežna vozila u blizini kuće čuvara nasipa Hujbera. U svaka kola je bio upregnut po jedan konj. Jedan je bio sivac a drugi riđan. Kuglerova se dobro seća da su kola imala oznake Eča.

Kočijaši su bili »stariji« ljudi, »imali su oko 50 do 60 godina. Imena im ne bih znala reći, jer ih se ne sećam, ali znam da su kola nosila oznaku sela na tablicama«.

Sto se seljačkih kola tiče, već smo o tome ranije govorili, u mogućnosti smo da pratimo njihov pravac kretanja od Dersentmarta-na do nasipa kod Abde. Ali tri krunska svedoka, Kalman Hujber, Kuglerova i Rudolf Šomodi, sećaju se i fizičkog stanja 22 osuđenika na smrt, koji ni u takvom jadnom stanju »vojnici« nisu štedeli.

Ali, krenimo redom

Front je još bio daleko. Teritorija Madarske, sa one strane Ti-se, već je bila oslobođena. U južnim delovima Alfelda sovjetske trupe vodile su žestoke borbe. Atmosfera rata, zahvatila je, međutim, Der i okolinu, kao i malo selo Abdu. Život je, ipak, tekao uobičajenim tokom. Kalman Hujber je postao svedok zahvaljujući okolnosti što mu je tu bilo radno mesto. Rudolf Šomodi, tada petnaestogodišnji kamenorezački šegrt, našao se tu u igri sa nekolicinom drugova. Po njegovim rečima: »Tada već nismo radili . . . svako ko nije imao posla, negde je skitao«. A Kuglerova? Između dva i tri sata krenula je po nasipu kod Hujbera. »Dolazila je Kuglerova, priča Hujber, oni su nešto gradili, a ja sam u Abdi imao vagon crepova. Kuglerova je došla kod mene i rekla da im, nedostaje nam 280 do 300 crepova, da li bih nam pozajmio?« Rekao sam: Tamo je sve, u Abdi, uskladišteno kod Siča. Kada smo se o tome dogovorili, rekla je: »Čika Kalmane, otpratite me, ne smem da prođem, tamo su dvojica kola puna ras-krvavljenih ljudi, svi su u krvi«.

I pri dolasku, i pri odlasku od Hujbera, Kuglerova je na nasipu videla dvojica kola. Kočijaši su dole, sa desne strane nasipa prema Rabi, napasali konje. Sa leve strane nasipa, pod nadzorom jednog vojnika, oni prinudni radnici koji su se koliko toliko držali, kopali su za sebe i svoje drugove, zajednički grob. Kuglerova dalje priča: »Kada sam krenula nasipom, videla sam da tamo stoje dvojica kola. Još sam se uplašila da nisu Cigani, ali kuća čuvara je blizu, pa sam smela da nastavim. Mislila sam, ako treba vikaću . . . Jedna su kola bila pokrivena, na drugima su sedeli ljudi čije su glave bile krvave, neki su sedeli na nasipu . . . Kada sam stigla do Hujbera, upitala sam šta se događa . . . Tada je Hujber rekao da će me otpratiti i da ćemo usput pričati o tome. Kada smo stali kod kola, prvi je progovorio jedan oficir, mađarski oficir. Rekao je da se udaljimo od kola. Nismo odmah krenuli, pa je zapretio da će pucati i mi smo tada otišli. Kada sam stigla kući, ispričala sam da sam videla kako sahranjuju Jevreje. Ispred kola nisu stajali konji, bili su dole, sa strane, napasali su ih kočijaši«. O izgledu prinudnih radnika ovako priča: — ». . . Jedna kola su bila pokrivena, a na drugima je bilo od devet do jedanaest ljudi. Noge su im visile kroz rešetke, na stranicama kola. Bilo ih je i po nasipu, sedeli su sa strane, dvoje troje ih je šetkalo, amo-tamo po dolmi, ličili su na senke«. I na kraju: ». . . Najstrašnji prizor — bile su te krvave glave. To je bio jeziv prizor«.

Slično priča i Kalman Hujber: »Neki su bili potpuno u krvi . . . nekima su noge bile tanke kao levča. Takoreći, nisu imali života u sebi. Bili su kao muve, tako su bili izubijani, da su sasvim krvav-

vi bili, potpuno su bili u krvi, ti ljudi na kolima. Na dnu kola i na stranicama, svuda je bilo krvi. Ležali su jedan preko drugog. Kada su stigli na lice mesta, oni koji su još mogli, skidali su ih sa kola. Bili su potpuno krvavi, nisu mogli da siđu sa kola».

Do krvi isprebijani ljudi, na jednim kolima, bili su pokriveni ćebadima. Verovatno nisu bili pri svesti. Međutim, i oni koji su sedeli na nasipu, i oni koji su šetali tamo-amo, pa i oni koji su dole kopali, bili su samo senke od ljudi. Ti momenti su bili najdublji deo pakla! Gledati, približavanju smrti u oči, u vremenu koje se ne meri više satima, već minutima, to je užasno. Kako raka postaje dublja, smrt je bliža. Peščanim satom meri se ostatak života. Za kraj, ostaje samo — pucanj u potiljak.

Grobnica je brzo bila gotova. Čuvarima se verovatno žurilo da što pre završe posao. Očigledno, da su još pre mraka želeli da stignu kolonu koja se kretala ka zapadu da bi svojoj komandi mogli raportirati: »Zadatak smo izvršili!«

Brzo je pripremljen četvorougao ni grob. Kalman Hujber svedoči: »Nije bio dublji od jednog metra«. U to su se osvedočili i oni koji su nakon godinu i po dana ekshumirali leševe. Od silaska seljačkih kola sa bečkog puta nije prošlo ni dva sata, i sve je bilo »gotovo«. Horvatova se između polapet i pet vratila kući u gostionu, a tada je već sve bilo završeno.

To je doznala od svoje majke i od dva SS kuvara.

*

Osim već citiranih zapažanja, Kuglerova je odgovorila još na neka pitanja, u vezi sa detaljima, koje je sama videla. Jedno moje pitanje je glasilo: »Koliko vojnika je bilo u pratnji oko kola?« Odgovor: »Pa to ne znam, jer nisam videla« . . . Ali kazuje ono što je videla: »Tamo (misli na mesto događaja) bila su tri Mađara: jedan je bio oficir, a dvojica su bili obični vojnici«. Na moje sledeće pitanje da li je sigurno da su to mađarski vojnici bili, odgovorila je: »Mađarski vojnici su bili sva trojica«. Na novo pitanje: »Ovde se priča da je bilo i SS-ovaca«, odgovorila je: »Nisu bili SS-ovci, mađarski vojnici su bili tamo«.

Nemamo razloga da ne verujemo u reči Kuglerove, jer postoji verovatnoća, da, dok je ona bila prisutna, SS-ovaca još tamo nije bilo. Verovatno su kasnije stigli na mesto »događaja«. Jer, u vreme kada se Kuglerova vratila u selo, oni su već bili prisutni »na licu mesta«. O toj činjenici, Kalmani Hujber i Rudolf Šomodi, daju sasvim uverljivo svedočenje.

Rudolf Šomodi tvrdi: ». . . Bili su tamo mađarski vojnici i dva Nemca. To su bila ona dva nemačka kuvara . . . i oni su došli iz znatiželje«. Hujberovo svedočenje dopunjuje podatak time što tvrdi da je njihovo prisustvo prelazilo sve granice radoznalosti. Doduše, nisu bili začetnici, ali su stavili tačku na zlodelo mađarskih vojnika. Hujber se seća: »Mađarski vojnici su bili tamo, čisto mađarski vojnici, među njima su bila i dva Nemca . . . Oni su u gostionici stanovali«. Hujber se seća broja pucnjeva koji su se čuli u toku zločina: »Šez-

deset i dva pucnja su bila, od toga sedam iz pištolja. To su Nemci pucali, mađarski vojnici su imali samo puške, Nemci su imali pištolje. Zato, je bilo pucanja u potiljak. Kada su kupili leševe, to se potvrdilo prilikom ekshumiranja, našli su pogodke u potiljak i leđa. »Iz pištolja su Nemci pucali u potiljak i leđa. Bio sam tamo, kada su kupili leševe, zato znam«.

Iz dosadašnjih podataka sa sigurnošću se može tvrditi da su Radnotija i ostale ubili Salašijevi vojnici. Oni su iz vojničkih pušaka pucali u potiljak (nakon otkopavanja leševa, kao uzrok smrti navodi se pucanj u potiljak, ne samo kod Radnotija, već i kod većine ostalih), a kada su bačeni u raku, kod nemačkih kuvara izbio je nagon za ubijanjem i pucali su iz pištolja u leševe. Na pitanje koje sam uputio Kuglerovoj, da li zna za prisustvo SS-kuvara, iako nije bila prisutna, sa velikom dozom iskrene naivnosti je odgovorila: »O tome sam čula nešto, ali ne verujem da je neko tako blesav da puca u mrtve ljude . . . « Po drugim izjavama, nemački kuvari su se zgražavali nad »brutalnim činom«. Austrijanci iz Vinernojštata, pri povratku su se predstavili maltene kao antifašisti, kada su o zločinu govorili. Horvatova i danas veruje u njihove reči. Ona ovako prenosi svoje utiske: »Kući sam stigla između četiri i pola pet, o čemu je već bilo reči, sa posla iz Opštine u Abdi. Prvo sam od majke čula sledeće: mati je sa jednim poznanikom iz Abde Janošom Turnerom izašla na nasip. Nisu prešli ni par stotinak metara, u susret su im došla dva nemačka kuvara i rekla im da se vrate nazad, jer su i njih vratili mađarski vojnici, koji su »dublje« na nasipu, na »brutalan« način usmrtili prinudne radnike i tamo ih sada zakopavaju. Horvatova je uzbuđenim glasom komentarisala događaj. Reprodukujemo jednu njenu izjavu: »Bože, za šta je čovek sposoban«. Sledeća izjava potvrđuje, da se vest u selu brzo pročula. Rudolf Šomodi ovako kaže: ». . . Govorili su, da je front još daleko, a da ovde u Abdi već ubijaju ljude«.

*

O pesnikovoj smrti, i o smrti njegovih sapatnika, nekoliko verovatno verodostojnih podataka je sačuvano u sećanjima Kalmana Hujbera i Rudolfa Šomodija. Na nasipu, na mestu zločina, razumljivo, ni jedan nije mogao ostati. Hujber priča: »Otpratio sam Kuglerovu jedan deo puta i tada sam se vratio i stao tamo gde su kopali jamu. Hteo sam da vidim šta se dešava, ali su mi rekli da produžim dalje . . . Dva puta sam bio na tom mestu, video sam šta se moglo videti i tada sam se vratio kući . . . Žena mi je stajala na merdevinama, kojima se išlo na tavan, ali se sa njih ništa nije videlo . . . Nisam mogao da ostanem miran, prošao sam pored kuće do ostave i uvukao se među kopriva. . . . Odatle sam sve video, sve što su uradili«. Rudolfa Šomodija i njegove drugare su isto oterali, ali je neke detalje ipak sačuvao u sećanju. . . . Sami su iskopali svoj grob. Bilo ih je šest ili sedam tamo dole, koji su kopali jamu, ostali, njih petnaest-šesnaest, bili su na nasipu. Veći broj ih je ležao pokriven u kolima, u polumrtvom stanju. Hujberove reči: »Oni, na kolima, već

su bili skoro leševi . . . Bili su nabacani na kola u ležećem položaju . . . Prolazili su sati i minuti«. Iz kazivanja svedoka tačan redosled nismo mogli utvrditi. Verovatno, kada je raka pripremljena, naredeno je onima »koji su se još držali« da sa kola prenesu one polumrtve. . . . Tada su ih počeli bacati dole sa kola. Neki su bili potpuno krvavi. Kada su ih skidali sa kola, video sam da su nekima noge bile tanke kao levča« (Hujber).

Stražari su naredili da pojedinačno siđu sa nasipa. »Tamo gde su sada stepenice . . . Tamo su silazili dole« (Somođi). One »koji su bili nesposobni da hodaju, druga dvojica su vodili, držeći ih pod pazuhom« (Hujber), »tamo do rake, gde su ih pojedinačno, jednog za drugim ubijali«. »Pojedinačno su ih postavljali na ivicu rake, a one koji nisu mogli stajati, dvojica su držala dok su ih ubijali«. »Cev puške nije bila udaljena od glave više od jednog metra, zatim su padali u raku, neki su se sklupčali, tako su i zatrpani«. »U različitim položajima su natrpani jedan preko drugog, nisu ih raspoređivali, nekom je glava bila drugome kod nogu, tako su i ostali. Neki su u sećećem položaju pali u raku, i oni su tako i ostali«.

Tišinu, te jezive neme igre, remetili su samo pucnji iz pušaka i šum kada pucaju lobanje. Tu i tamo čuo se i po neki pucanj iz pištolja. Na kraju, po sećanju Rudolfa Somođija, još su samo dve žrtve ostale žive. Kalman Hujber se seća samo jednog. Ovi ili ovaj, je imao zadatak da zatrpa ubijene drugove. Raka je tako bila iskopana da je jedan deo ostao nezatrpan. Taj deo je bio namenjen poslednjem, ili poslednjoj dvojici. Kada je grob bio zatrpan, po rečima Rudolfa Somođija, jedan je počeo da beži. U njega nisu pucali, uhvatili su ga i dotukli kundacima. »Da li je od udaraca izdahnuo, ili od metka, ne mogu da tvrdim, ali je jedno sigurno, a to je da su ga na izuzetno grub, sadistički način dotukli . . .«. Reči Kalmana Hujbera: ». . . Grob je imao jedan krak gde su jednog zakopali, njega su kundacima dotukli. To sam video. Taj nije hteo da pride, jer je on zakopao ostale. Kundacima su ga dotukli, nazivali su ga svakojakim imenima, jedino njega su zakopali mađarski vojnici«.

U plitkoj jami nabacana tela toliko su popunila prostor da je za zatrpanje ostalo malo mogućnosti. Kalman Hujber dalje priča: »Tako malo zemlje je bilo nabacano preko njih, da, kada sam kasnije sa ženom i celom porodicom otišao tamo, videli smo kako se zemlja talasa. Tako se talasalo, ko' kad se nagazi na grob. Nije više od 30 cm zemlje bilo na njima«. Horvatova, koja je isto tako izašla na mesto zločina, slično svedoči. Sa sobom je povela iz gostionice dva vučjaka. »Toliko je malo zemlje bilo na leševima, da su psi počeli da kopaju zemlju«.

★

Ubice su brzo nestali sa mesta zločina. Prvo su se vratila dva SS-ovca, kao da se nije ništa dogodilo. Vraćali su se po nasipu. Horvatovoj i Janošu Turmanu, kako smo već rekli, odglumili su nevinu uzbuđenost. A Mađari? Ne znamo tačno ni koliko ih je bilo. Dc sada smo, vezujući se za reči svedoka samo trojicu spominjali: jednog

»oficira«, koji je sasvim sigurno bio samo podoficir, i dvojicu vojnika. Sigurno je, međutim, da ih je bilo više. To potvrđuje i jedna rečenica Kalmana Hujbera: ». . . Postrojili su stražare, otprilike na 100 m od mesta događaja. Niže su stajali vojnici, naoružani vojnicima, natovarili na kola, i samo su potpuno neupotrebljive stvari ostavili. To su bile cipele bez đona, ili dotrajale porcije. Zatim su kao korektne ubice, ašove i lopate vratili Hujberovima. Onaj alat, koji su uzeli iz gostionice »Kod tri suknje«, vratili su Jeneu Devečeriju. Jene Devečeri je rekao da je kod vojnika, koji je vratio lopate i ašove, video teglu pekmeza pod pazuhom. Verovatno je i to pripadalo nekom od ubijenih? Vojnik je zatražio kašiku i pekinez je u slas pojeo. Kasnije se i on priključio ostalima, koji su po bečkom državnom putu nastavili prema Etvenju.

*

Među stanovništvom Abde i sada se sa »osećanjem stida govori da je Radnoti, baš kod njih ubijen«. To sam od jednog svog studenta čuo, Tibora Polgara, koji je poreklom bio iz Abde. Kasnije, za vreme svojih istraživanja i sâm sam se često sretao sa stanovnicima tog sela gde se zločin odigrao. Narod je imao različit odnos prema tom događaju. Ispostavilo se da su se i oni često pitali ko su i odakle su bili počinioci zločina. Kalman Hujber, ocenjujući dijalekt kojim su govorili, tvrdi: »Ne samo da nisu bili iz Abde, već nisu poticali ni iz bliže okoline . . . Čovek po govoru može da oceni da nisu iz ovog kraja, bili su iz sasvim drugog kraja zemlje. Nisu bili iz ove okoline«.

Zločin je u to vreme, 1944. godine, kada se dogodio, bio česta tema razgovora u selu. Još potresnije se zločin dojmio posle avgusta 1946. Tada su izvađeni leševi iz zajedničke grobnice i ponovo sahranjeni na groblju u Đeru. Tom prilikom je utvrđeno da je jedan od ubijenih Mikloš Radnoti. Širom zemlje se pročulo da je jedan od dvadeset dva ubijena prinudna radnika u Abdi bio pesnik. Ozbiljnijoj društvenoj analizi se otvaraju potrebe vezane za ovo pitanje. Mi ćemo samo o par detalja govoriti. Selo je tek tada poprimilo »osećaj stida«.

Kada je određeno da se otvori zajednička grobnica pored nasipa na obali reke Rabe, bio je topao letnji dan. Leševi, u fazi raspadanja, širili su smrad oko sebe. Postavilo se pitanje: Ko su počinioci zločina? Kod onih, koji nisu bili bliže upućeni u događaje od 9. novembra 1944. godine, smesta se rodio najjednostavniji odgovor: Sigurno su to bili Salašijevi »njilaši« iz Abde. Sada su, za kaznu, određeni da otkopaju leševe. Međutim, mesni »njilaši« nemaju nikakve veze sa zločinom. Tog 9. novembra 1944. godine, u selu koje je od mesta događaja udaljeno kilometan i po, niko nije znao da se zločin priprema. O zločinu su doznali tek od neposrednih svedoka, u prvom redu od Kuglerove, koja je prva pričala po selu o tom događaju.

Kao reakcija na brzopleto formiranu optužbu, instinktivno se javila koncepcija, koja je imala zadatak da odbrani čast sela. Ova kon-

cepcija nije branila samo čast sela, već je i odgovornost u potpunosti prebacila na SS-formacije. Ova, kao ni ona ranija koncepcija, kao što znamo, ne poklapa se sa istinom, ali je toliko primamljiva bila da je mesto našla i u zvaničnim spisima. Pet i po nedelja nakon otkopavanja posmrtnih ostataka Mikloša Radnotija, 18. septembra 1946. godine, tražio je matičar opštine Abda od sreskog načelnika da se Radnoti upiše u knjigu mrtvih, jer do sada to nije učinjeno. U zvaničnom aktu ovako piše: »Da je dr Mikloš Radnoti, ubijen na području sreza, novembra 1944. godine, od strane pripadnika SS-formacija«. (Podatak se može naći u spisima *opštinskog saveta u Abdi*). Za pronalaženje ovog podatka, zaslužan je zamenik u Ministarstvu pravde, Jene Silberki, kome sam zahvalan. (Ovako formiranu koncepciju danas više u Abdi niko ne spominje. Pala je u zaborav, čuvaju je jedino pomenuti spisi).

Dvadeset i pet godina nakon zločina, napred navedeno je još samo iz istorijskog ugla gledano zanimljivo. Objašnjenja, koja su doneta iz straha ili uzbuđenja, treba staviti na stranu. Istina je dukičija! Pogotovo ona, koja su stvorena suočenjem izjava svedoka, dokumenata. Tako prorešetana sada ih nabrajamo.

Mikloša Radnotija i njegove drugove, ubili su mađarski vojnici sa kojima su bila i dva Austrijanaca, pripadnika SS-formacije.

NEKO JE PISAO LEŽEĆI OKRENUT KA DRŽAVNOM PUTU

Koncepcije vezane za zločin polako tonu i nestaju u zaboravu. Međutim, lik Mikloša Radnotija, vremenom je poprimio nove dimenzije kod stanovnika Abde. Formirali su za svoj račun svoju predstavu o njemu, a neke detalje u vezi sa njim pretvorili su u legendu.

Tu legendu sam prvi put čuo od Rudolfa Šomođija. Da bi dao potvrdu istinitosti, on se poziva i na svedočenje supruge Šandora Kuglera, tetka Ilonke: ». . . Ona je pričala, ja to nisam video, da je taj čovek tamo ležao na stranici nasipa naslonjen na laktove . . . Tamo je ležao zamišljen, motrio je, ne znam, ja to nisam video . . . to je videla tetka Ilonka, jer ona je tamo bila. Sišla je sa nasipa i vratila se, jer nisu hteli da je puste kod Hujberovih i rekla je da jedan plavokosi muškarac leži na ivici nasipa«. Na moje sledeće pitanje Šomođi je ovako nastavio: »Ona nije rekla da je to bio Radnoti, samo je videla da tamo leži jedan čovek oslonjen na laktove i da je bio među živima. Ostali su bili uništeni ljudi«.

Kuglerova, koju Rudolf Šomođi navodi kao očevica, i sama oprezno formira odgovore, čak jezgrovitije od Šomođija. Ti jezgroviti odgovori, upečatljiviji su od prethodnih citata: »Neko je pisao, ležeći okrenut ka državnom putu . . .«. U tetka Ilonkinoj rečenici skriva se sudbina pesnikovog kraja, ali kada sam to čuo, priznajem u meni se stvorila slika rešenja tragedije. A ko ne bi tu sliku uporedio sa istorijskom slikom Petefijeve smrti, na bojištu u Segešvaru Na

seljankine reči, svi koji smo bili prisutni oko magnetotona, reagovali smo pitanjima: »Gde je ležao čovek, za koga se sećate da je pisao? Na ustavi, ili na ivici nasipa?« Odgovor: »Na ivici nasipa je ležao, okrenut prema putu«. Pitanje: »Kako je izgledao taj čovek?« Odgovor: »Dosta je mršav bio, oko 30 godina je mogao imati. Mršav je bio«. Pitanje: »Crn, ili plav?« Odgovor: »To već ne mogu da kažem kako su oni izgledali . . .«. Pitanje: »Sećate li se šta je imao taj mladi čovek na sebi? Kako je bio obučen?« Odgovor: »Čini mi se da je imao neku lošu mađarsku uniformu, ako se dobro sećam«. Pitanje: ». . . Možete li se setiti, da li je na njemu bilo nešto, što bi se danas moglo nazvati kao kabanica«. »Zato pitamo, jer je Radnoti to imao na sebi«. Odgovor: »Ne sećam se šta je imao na sebi taj što je pisao na nasipu, ali znam da je pisao ležeći na ivici nasipa«. Pitanje: »Otprilike, sa koje udaljenosti ste sve to videli?« Odgovor: »Ni toliko daleko nije bilo, koliko je odavde zid. Ležao je na nasipu, jedan korak niže od ivice, na delu kod zavijutka«. Pitanje: »Tetka Ilonka, vi ste iz blizine videli tog čoveka koji je pisao. Na čemu i čime je pisao?«. Odgovor: »Jedan notes je imao kod sebe«. Pitanje: »Je li na koricama notesa, ili na unutrašnjem delu pisao?« Odgovor: »To već ne znam. Ono što nisam videla ne smem da kažem«. Pitanje: »Da li je notes imao oblik cigle, ili kvadrata?« Odgovor: »Pa toga se zaista ne sećam, videla sam samo da je pisao«.

Bez sumnje, reči tetka Ilonke verodostojno su delovale na nas kada je spoljašnost i godine starosti pesnika opisivala, kao i kada je »notes« spomenula. O svemu ovome mogla je čuti, objašnjavam mogućnost, neposredno iz Radnotijeve biografije. Sam sebi sam postavio pitanje: »Nije li taj pun pogodak, plod njene mašte, sve to što je ona videla. Nije li možda inspiraciju dobila iz reprodukcija o Petefijevoj pogibiji. Jer, iz njenih reči proizilazi da je Radnoti i u svojim poslednjim minutima stvarao«.

Po tragu do sada izrečenog ne može biti iznenađujuće to da je onaj isti Rudolf Šomođi, koji sa izvesnom rezervom citira izjavu Kuglerove sa jedne strane, u nekim svojim sećanjima, na drugoj strani, i sam dalje razvija ovu koncepciju.

Uobrazilja se oko onih Radnotijevih stihova vrti, koji se mogu pročitati na spomen obeležju, na nasipu pored reke Rabe, kod Abde, kao i na spomen ploči na zidu »Radnotijevog doma kulture«. Jer Šomođi kaže . . . »Tada je pisao, u tim zadnjim trenucima tu svoju pesmu«. *U takvo sam doba živeo na zemlji* . . . U vreme kada je pisana ova pesma, režimu je više odgovaralo da učutka ljude, koji podbunjuju ostale ovakvim stihovima: . . . *U takvo sam doba živeo na zemlji*. Svojevremeno ona je napisana na margini nekih novina. Odatle je ušla i u knjigu. Sada, u svoj svojoj istinitosti dominira u poziciji koju je Radnoti stvorio. ». . . Piši na nebo, ako se sve slomi!« — rekao je jednom pesnik. Da li mu je uobrazilja ljudi stavila u ruke, tako na nasipu, na obali Rabe »notes«, odnosno marginu novinskog papira, da bi napisao ono što je već bilo napisano ranije, njegovu pesmu *Odlomak*, kao memento na pesnikov testament.

Neledit eolaga

Lahve-e, etchedit sa siogsdrotal beveget, vad
stokrits, barak of lebege, jloni za an it.
Rabstiqurh buket aketenti a lason telimot
e vat an in, csak an siv, an tudpa a drot jernitict.
Lahve-e driga, a Eapreket it, an is ig, rabndul
csak,
migtickel testintal an ilon, a eip rabnditi
olaja jel i a jgofflavor karaindul ifenlor.
Kongara i kipearon, hokolva repulnek a jgoffo,
kava ik telejioz buis' othomi tajra.
Hasi othom taj! O megova-e mig an an othom?
Bonta em ita talan? S an, mit amiket be-
amultant?
S, aki illia nyaros, ali balva hese, karatis-e.
Hos it, van-e et kara mig, alol siki e kasa-
mest i?

MIKLOŠ RADNOTI

BORSKA BELEŽNICA

SEDMA EKLOGA

Vidiš, već smrkava se a divlja hrastova ograda obrubljena
bodljikavom žicom i baraka kô da lebde: upija ih veče.
Pogled nam spori razmiče okvir naše robijašnice
i samo svest, samo svest još zna za muku zategnutih žica.
Vidiš li, draga, i mašta ovde samo ovako živne;
slomljena nam tela opušta samo san, lepi, oslobadajući san:
logoraši tada kućama svojim kreću.
U PRNJAMA I ČELAVI, lete logoraši, hrčući lete
iz gluvih zabiti Srbije u skrovite domaće krajeve.
Skroviti domaći krajevi! O, da li postoji još dom?
Nije li ga razorila bomba od časa kad ga napustismo?
Onaj što s desne strane mi stenje, i ovaj što s leva leži,
da l naći će svoj dom? I ima l domaje gde heksametar ovaj
razumeju?

Bez ukrasa, tako, sve red po red nižem, pipajuć
pišem tu, u mraku, ovu pesmu, onako kao što živim,
kô slepić, kao gusenica, pedalj po pedalj hartiju merim;
džepnu lampu, knjigu, sve nam čuvari LAGERA
oduzeše; pošta nam ne stiže, samo magla na barake se spušta.
Panične vesti i crva roj: tako ovde u planini žive Francuz, Poljak,
Talijan bučni, Srbin — jeretik, Jevrejini setni.
Zdruzgano, grozničavo telo, a ipak JEDNIM životom ono živi:
vest čeka dobru, blagu žensku reč, sudbinu slobodnog bića,
i čeka kraj što u gušću pomrčinu baca, i čeka čudo.

Ležim na dasci, zarobljena životinja međ crvima; opsada
buva započinje opet, al muva armada stihnula je barem.
Veče je, a robovanje, gle, kraće je sad opet
za jedan dan; a kraći i život moj, Logor spava. Na predzo
mesečev pada sjaj i žice na mesečini opet se napinju,
i vidiš kroz prozor kako se uza zid penje
senka naoružanih stražara, zabasavši međ glasove noćne.

Logor spava, vidiš li, draga, žamore snovi, hropće logoraš
trgnuvši se iza sna, obrne se na uskom ležaju i odmah zatim
ponovo zaspi, a lice mu blista. Samo ja sedim budan,
u ustima čutim ukus dopola popušene cigarete, umesto ukusa
tvoga poljupca; a san, melemni san, ne dolazi, jer
ni umreti ne znam, ni živeti, evo, bez tebe ja ne znam.

Logor Hajdenau, u planinama iznad Žagubice, jula 1944.

Mikloš Radnoti sa suprugom — pre interniranja

U dubini slutim pustoš nemu, gluvu,
 kriknem, jer tišina urla mi u uvu,
 ali odgovora na to nigde nije
 iz ratom smamljene, odsutne Srbije,
 a ti si daleko. Glas tvoj mi prepliće sanje,
 a u srcu svom ga neđem opet, u svitanje,
 pa ćutim, dok kraj mene šušte uspravljene vlate
 neke gorde, vlažna dodira paprati.

Kad ću da te vidim, već ne mogu znati,
 tebe što bejaše stamena ko psalam svjati
 i lepa ko svetlost i lepa ko sen,
 da bih te našao i nem i slep, za tren.
 Sada bludiš ovim predelom bez drumu,
 na oči mi dolaziš iznutra, snagom uma,
 stvarnost si bila, sad si san i mašta
 a ja, pavši opet u bunar dečaštva,

ljubomorno te kušam: ti me voliš, je l da?
 pa ćeš u doba kad sazrim, jednom, negda,
 biti moja žena — tome se opet nadam,
 pa iz sanjarenja u buđenje padam
 i znam: žena si mi. Žena mi i uzdanica,
 samo si daleko. Preko sedam divljih granica.
 A jesen već stiže. Da l će da me ovde zadrži?
 Sećanje na poljupce naše sad još žešće prži;

verovah u čuda al zaboravih njihovo sunce,
 jata bombardera nadleću sporo vrhunce;
 baš sam se divio plavetnilu tvog oka sred nebesa,
 al smrači se, a bombe u mašinama, gore, od besa
 poželeše da padnu. Borim se protiv stradanja
 a rob sam. I sva sam svoja nadanja
 odmerio, pa ipak ću da nađem do tebe staze,
 tragajući za tobom obidoh svoje duše bogaze —

i drumove carske; preko purpurne žeravice,
 ako treba, i preko žive plamene živice
 ko čarobnjak ću proći, al vratiti se moram;
 ako treba, biću žilav ko na drvetu kora,
 pa spokoj tvrdih muževa što na rubu propasti
 žive, spokoj što vredi oružja i vlasti,
 smiruje me, i ko hladan talas, iznenada,
 trezvenost 2 x 2 odjednom na mene pada.

Logor Hajdenau, u planinama iznad Zagubice.
 Avgust — septembar 1944.

KOREN

*Iz korena snaga šikne,
kiše deo, zemlje deo,
san mu snežnobeo.*

*Iz dubine k suncu svrdla
koren lukav i prepreden,
ruka mu ko konop preden.*

*Na mišici crv mu spava,
na kolenu crv mu dremlje,
svet procvrlja iznad zemlje.*

*Ali koren živi dalje,
ne brine za rane dana,
san mu — grana rascvetana.*

*Njoj se divi i nju hrani,
sokove joj šalje sveže,
sokovima k sebi veže.*

*Sad sam i ja, evo, koren,
međ crvima živim, tih,
tu se rađa i taj stih.*

*Postah koren, cvet sam bio,
teški me je nanos skrio,
sudbine me rani mač,
nada mnom testere plač.*

*Logor Hajdenau, u pianinama iznad
Zagubice, 8. avgust 1944.*

A LA RECHERCHE . . .

Davne, krotke večeri, i vi se uznesoste do plemstva uspomena!
Kuda to kliziš u blatište prošlosti, gizdavi stolu,
ovenčan pesnicima i ženama mladim?
gde noć je ona kad su prijatelji vedri
veselo ispijali franciškana iz sjajnočkih čaša uska struka?

Stihovi su jatom lepršali u blagoj svetlosti lampi, lebdele
su blistave, zelene
metafore u zapenjenoj kresti metra, a
mrtvi su bili još živi, robovi bili u domu svom, nestali
drugi prijatelji, oni što su već pali — pisali su pesme,
na srcu iz zemlja Ukrajine, Španije, Flandrije.

Bilo ih je koji su u vatru srljali stisnutih zuba
i ratovali samo zato što nisu mogli ništa protiv toga,
i dok je svud oko njih spavala četa pod prljavim
beldahinom neba, u svest su im dolazili njihove sobe
koje im bejahu otok i pećina u ovom svetu.

Bilo je onih koji su putovali u zapečaćenim furgonima,
i nemoćni, goloruku stajali na poljima minama zasejanim.
Bilo je onih koji su išli svojevolski, s oružjem,
nemo, znajući da je rat ovaj njihova stvar —
sad andeo slobode u noći čuva njihov veliki san.

A bivalo je da su . . . svejedno. Gde su nestale mudre terevenke?
nizali su se vrtoglavi sastanci, pesnički se radali fragmenti,
množile se bore oko usana i očiju onih
žena sa osmehom lepim; raskrupnjale su se za mučnih
ratnih godina devojke sa hodom košute.

Gde je noć ona, ona krčma, onaj sto pod lipama?
gde su oni što još žive, oni što ratuju?
u srcu glas im čujem, ruka mi čuva njihovih ruku stisak,
dela im u sećanju dozivam i naslućujem njihova torza
i odmeravam ih (ja, nemi rob) — na bregovima jaukom ispunjene
Srbije.

Gde je noć? noć ona što se više vratiti neće.
jer svemu što je bilo smrt će drugi izgled dati.
Za stolom će da sede, kriće se u osmehu žena
i piće iz naših čaša oni što nesahranjeni
spavaju u šumama dalekim i na pašnjacima tuđim.

Logor Hajdenau, u planinama iznad Zagubice,
17. avgust 1944.

OSMA EKLOGA

PESNIK

Pozdravljen budi, lepi starče, dobro podnosiš hod po ovim divljim,
planinskim stazama, dižu li te krila, ili te dušmanin goni?
Krila te dižu, uzbuđenje te goni i plamen ti iz oka seva,
pozdravljen budi, starino časna, već vidim da si jedan
od onih drevnih, gnevnihi proroka, al' koji, reci?

PROROK

Pitaš me koji? Ja sam Naum, Elkošanin,
dizao svoju sam riječ protiv bludnog asirskog grada Ninive,
dizao sam božansko slovo, mijeh sam bio ispunjen gnjevom!

PESNIK

Poznajem tvoj drevni gnev, jer ostalo je što pisa.

PROROK

Ostalo je. Al' grijehovi još češći su no prije,
a kakve su namjere Gospodnje, to još ni danas niko ne zna.
Jer Gospod reče da će bujne isušiti rijeke,
da će venuti čari Karmila, Vasana, Libanona,
gore će da se potresu, oganj će zemlju svu
da sprži. I tako i bi.

PESNIK

Hitri se narodi ubijaju,
a duša je čovekova tako ogolela kao duša Ninive.
Kakva je bila korist od poslanica i kakva vajda
od đavolskih, zelenih oblaka skakavaca? ta čovek je niži od skota!
I tu i tamo razbijaju o zid malecnu odojčad,
crkveni se toranj pretvara u baklju, kuća u peć u kojoj se žitelji njeni
peku, fabrička naselja nestaju u dimu.
Ulica juri sa zapaljenom svetinom, zatim se obesvešćuje, zavijajući,
zatim se rastvori velika postelja bombe, izleće teška padavina
i, poput balege na ispašama, tako padaju smrskani
mrtvaci po trgovima gradskim, sve se ponovo
tako zbiva kako si ti opisao. Iz drevnog skupa, reci,
šta te ipak dovelo na zemlju?

Gnjev. Jer čovjek je
 opet, kao za onih vremena, siročić među vojskama čovjeku nalik.
 — I htio bih opet da vidim kako se gradovi zatiru griješni i
 da, poput svjedoka, zborim kasnijim vremenima.

PESNIK

Već zboriš. A Gospod je već davno prerekao ustima tvojim
 da je ja o plenom ispunjenom gradu, gde se na lešinama
 grade kule, al' reci, zar vekovima gnev u tebi
 tako tinja? tim nebeskim, upornim plamsanjem?

PROROK

Negda je i moja nakazna usta oprljio žarom svojim, baš kao
 i usta mudrog Isaije, a u srcu sam vjerovao da je to plamsanje
 žeravice Gospodnje; žeravica bijaše vrela, živa, anđeo je držao
 štupavicama, i: »pogledaj gde sam, zovni
 i mene da riječ ti oglašujem«, za njom ja rekoh.
 I koga je Gospod poslao jednom, taj za vremena ne zna i taj
 spokoja nejma; žeravica, ona anđeoska, na usnama mu gori.
 I šta je Gospodu tisuć leta, reci? Koliko treptaj samo!

PESNIK

Kako si mlad, oče! zavidim ti. Kako da poredim
 svoje sićušno vreme s godinama tvojim silnim? već me grabi
 hitro vreme,
 kao što reka bujna toka odnosi belutak zaobljeni.

PROROK

Cini ti se. Poznajem novije pjesme tvoje. Gnjev te hrani.
 Bijes pjesnika i proroka jedan je drugom veoma nalik jestivo
 i piće za puk! Još bi od njega živjeti mogo taj koji živjeti hoće, dok
 dođe ono carstvo što ga je obetovao onaj učenik mladi,
 rabin taj što ispunio je zakone i riječi naše.
 Kreni da sa mnom oglašuješ da bliže se već ta ora,
 da već se rađa carstvo ono. A kakve su namjere Gospodnje, —
 pitam te? To carstvo vidi. Na put krenućemo, hajde, u gomilu
 sakupimo
 puk, dovedi ženu svoju i štapine već sasijecaj.
 Stap je skitnica saputnik vjerni, gle, onaj uzberi meni,
 nek onaj meni namijenjen bude, jer više volim ako je ćvornovat.

Logor Hajdenau, u planinama iznad Zagubice,
 28. avgust 1944.

RAZGLEDNICA

*Iz Bugarske divlja topovska kanonada,
hrupi o planine, koleba se, pada;
tiskaju se ljudi, stoka, kola, misli,
put se ržuć vraća, oblaci se stisli.
Ti večno si u meni sred tog komešanja,
nepokolebljiva sjaš sred mog saznanja,
i nema, ko anđeo kad sluša ropac,
il ko u trulom stablu strvokopac.*

30. avgust 1944, u planinama

USILJENI MARS

<i>Lud je ko se sruši i s bolom skitničkim pa ipak ide dalje, zalud ga mami jarak, i pitaš li ga zašto? da žena ga čeka</i>	<i>pa ustane posle stanke pokrene kolena, članke, na krilu sulude pesme, ostati ipak ne sme, daće ti valjda odgovor škrt, i neka mudrija smrt.</i>
<i>Al ipak lud je svako nad domom mu se davno zid je već porušen, i od strave noć se</i>	<i>ko se nada boljoj smrti; još samo vetar vrti, polomljen šljivik leži, nad domom mu ježi.</i>
<i>O, kako bih verovati mogo san sve to što vredi o, kad bi ga bilo! i ko negda zujale bi pčele mira a baštu bi oblio</i>	<i>da nije samo kratak i da imam dom za povratak; na svežoj verandi dok se pekmez hladi, umirućeg leta hod,</i>
<i>međ granjem bi se ljuljao čekala bi me Fani i padale bi senke sve će to možda biti!</i>	<i>zreli, goli plod, pred plotom tim što peva, tromoga popodneva — mesec je visoko propet!</i>
<i>Ne prolazi, prijatelju,</i>	<i>zovni me! ustaću opet!</i>

Bor, 15. septembra 1944.

RAZGLEDNICA (2)

*Na devet kilometara odavde gore
stogovi i kuće se ruše,
a na poljima, sedeći nemo,
preplašeni seljaci iz lula puše.
Ovde još bosom nogom jezero muti
čobanica mlada
i oblake piju, nagnuta nad vodom,
kudrava stada.*

Červenka, 6. oktobar 1944.

RAZGLEDNICA (3)

*Iz volovskih gubica krvava bala toči,
ljudi bolno-krvavo mokre,
četa se kužno u gomili vrti.
Nad nama frkće gnusoba smrti.*

Mohač, 24. oktobar 1944.

RAZGLEDNICA (4)

*Sruših se kraj njega, telo se prevrnu,
već zgrčeno beše ko struna na mrazu.
Metak u potiljak. — Ovako ćeš i ti, —
šapnuh sebi — plegni na stazu.
Trpljenje procveta u smrt što miori. —
Der springt noch auf — začuh nad sobom,
Krvavo se blato u uhu mi skori.*

Sentkiraljsabadja, 31. oktobar 1944.

Spomenik Miklošu Radnotiju na Borskom jezeru, podignut 1979. godine

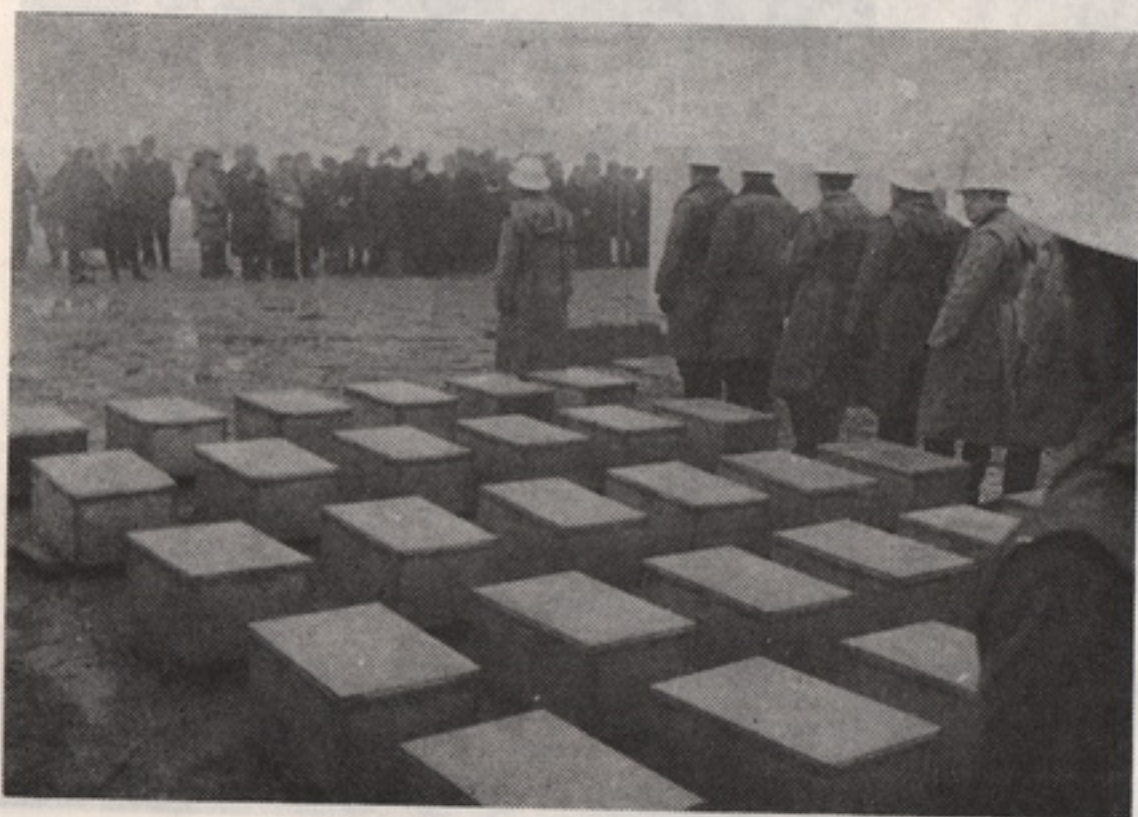
O PISCU

Akademik profesor dr TOLNAI GABOR rođen 1910. godine. Studije je završio na Segedinskom univerzitetu i jedan je od osnivača »Segedinskog kolegijuma mladih umetnika«. Saradnik je Sečenijske državne biblioteke, zatim njen direktor. Od 1949. godine na dužnosti je poslanika u Rimu, a od 1957. godine profesor sveučilišta. Između 1957. i 1962. godine glavni je urednik Edicije »Kortárs«. Tolnai je od 1948. do 1962. godine dopisni član Mađarske akademije nauka, čiji redovni profesor postaje 1962. godine. Odlikovan je 1980. godine ordenom Mađarske akademije nauka.

Radovi Tolnai Gabora na istoriji književnosti 17. i 18. veka, kao i savremene studije o književnosti, su jedinstveni.

Najznačajnija dela Tolnaija su: »Slobodan Stih«, »Tipska forma stvarnosti« (1931), »Život erdeljske mađarske književnosti« (1934), »Stari mađarski gospodari« (1935), »La cour de Luis XV« (1943), »Sudbonosne godine« (1945), »Skice i studije« (1955), »Godine i vekovi« (1958), »More i vetar« (1964), »Italijanske pohvale« (1965), »Frederiko Garsia Lorka« (1968), »Studije« (1970), »Naslede i naslednici« (1974), »Ostani sa mnom jer pada veče« (1977).

U knjizi studija, eseja i sećanja Tolnai Gabora »Rastu senke«, u izdanju budimpeštanske izdavačke kuće »Szépirodalmi i Könyvkiadó«, na 177 strani objavljena je studija pod naslovom: »Zadnja deonica« »Strme staze«.

Spomen groblje mađarskim Jevrejima u Boru

